

Ги де Мопассан

НОВЕЛЛАЛАР

Зумрад Орифжоновна таржимаси

ТОШКЕНТ

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

ДУНДИҚ

Бир неча кундан бери шаҳардан тор-мор этилган армиянинг қолган-қутганлари тинсиз ўтмоқда. Энди булар қўшин эмас, тумтароқ лашкар эди. Солдатларнинг соқоли ўсиб пахмоқ бўлиб кетган, кийимлари йиртиқ; булар тарқоқ, байроқсиз, шалвираб кетишаётганди. Ҳаммасининг руҳи тушкун, толғин, ўйлашга, қимирлашга ҳоли қолмаган, фақат беихтиёр қадам ташлаб, тўхтаган жойида йиқилгудек бўлиб кетишаётганди. Айниқса кўнгиллилар — милтиқ оғирлик қилиб зўрға кетаётган тинчликпарвар одамлар, юмшоқ табиатли судхўрлар ва салга қўрқиб, салга руҳланадиган, ҳужумга ҳам, қочишга ҳам тайёр бўлган резервдагилар жуда кўп эди. Улар орасида зўр жангда майдаланиб кетган дивизия қолдиғи — қизил шимли солдатлар ҳам кўзга чалинади; турли полклардан қолган пиёда аскарлар қаторида тунд юзли тўпчилар ҳам кўринади ва ондасонда шаҳдам пиёда аскарлардан қолишмасликка тиришиб, катта-катта қадам ташлаб кетаётган отлиқ аскарларнинг ялтироқ каскаси ҳам кўриниб қоларди.

«Мағлубият қасосчилари», «Улим кишилари», «Улим йўлдошлари» деб ваҳимали ном қўйилган эркин ўқчи дружиналар ҳам ўтарди, аммо улар кўпроқ каллакесар қароқчиларга ўхшашарди.

Уларнинг бошлиқлари, яқиндагина мовутфуруш ёки аллоф бўлганлар, собиқ совунфуруш ёки ёғфурушлар, тасодифан ҳарбий бўлиб, пулнинг кучи билан ёки хушмўйловлиги учун офицерликка етишган, зарҳал погонли ҳарбий кийим кийиб, яроғ-аслаҳа осиб олган кишилар энди гердайишиб, шанғиллашиб, жанг режаларини муҳокама қилишар, бизнинг кифтимиз ҳалок бўлаётган Франциянинг бирдан-бир суянчиғи деб мақтанишар, лекин кези келганда, қўл остидаги қароқчи, шалоқ ўтган ўта шафқатсиз солдатлардан чўчишар эди.

Пруссаклар Руанга ана киради, мана киради, деб турилган пайт.

Сўнгги икки ой давомида қўшни ўрмонларни жуда

оқғиётлик билан разведка қилиб, баъзан эса ўз соқчиларини ҳам отиб қўйиб, бутавор орасида қўси қимирлаб кетса ҳам жангга шайланиб турган миллий гвардия аскарлари энди уй-уйларини қайғишган. Уларнинг яқиндагина уч чақирим итрофдаги катта йўлларнинг симёғочигача ўтакасини ёриб турган минтиқлари, аскарини кийимлари, ҳалокатли ирог-велаҳалари тўсатдан ғойиб бўлган.

Ишқоят, французларнинг сўнгги аскарлари Сена наҳридан ўтиб, Сен-Севар ва Бур-Ашар шаҳарлари орқали Понт-Одемерга йўл олишди. Бир-бирига қовушмай, гала-гала бўлиб кетаётган одамлар билан бир иш бошлашдан овқиз қолган, гангиган генерал икки адъютанти билан ҳаммадан кейинда пиёда борарди; ғолибликка одатланган буюк мақднинг афсонавий қаҳрамонлигига қарамай, батамом тор-мор қилинишидан ва унинг бошига келган бу даҳшатли ҳалокатдан унинг ўзи ҳам эсанкираб қолганди.

Шаҳар сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди, даҳшат ичида унсиз кутиш бошланди. Дўконда ўтириб семириб, бор ғайратини йўқотган кўп давлатмандлар қўлларидagi сик ва ошпичоқларнинг ҳам қурол деб ҳисобланишидан чўчиб, қўрқув ичида ғолибларни кутишарди.

Шаҳарда ҳаёт сўнгандек туюларди; дўконлар ёпилди, кўчалар ҳувиллаб қолди. Онда-сонда бу мудҳиш жимликдан ваҳм олган бирорта йўловчи биқиниб девор тагидангина юрарди.

Бу кутиш ғоят оғир бўлди, ҳамма, «душман келса кела қолмайдимиз»га тушиб қолганди.

Эртасига кечки пайт француз аскарлари кетгандан кейин, қаердандир пайдо бўлган бир неча отлиқ аскар шаҳардан чопиб ўтди. Шундан бир оз ўтгач, Сент-Катрин тоғининг ёнбағридан мўр-малахдай ёпирилиб аскарлар тушиб кела бошлади; яна икки тарафдан, Бугийом ва Дарнеталь йўлларидан ҳам селдек ёпирилиб аскарлар кела берди. Уч корпуснинг авангардлари шаҳар бошқармаси ёнидаги майдончага барабар етиб келди ва бутун ён кўчалардан ҳам батальон-батальон бўлиб, кимсасиз тош йўлларни гурсиллатиб, шахдам одимлар билан немис аскарлари кела бошлади.

Эриш эшитиладиган дағал товуш билан бақириб берилаётган командалар гўё ташлаб кетилгандай, ҳаёт сўнгандай кўринган уйлар бўйлаб ўтар, лекин бу чоқ дарпардалари ёпиқ деразаларнинг тирқишидан одамлар қўрқа-писа мўралаб, «куруш қонуни»га кўра шаҳар ва ундаги мол-жонга эга бўлган ғолибларга қарашарди. Қоронғи уйларга кириб олган аҳоли гўё инсоннинг ақли ва қудрати ожизлик

қилган табиий ҳалокат, вайрон қилувчи ерости ўзгаришлари оқидан пайдо бўладиган бир қўрқув чангалида эди. Бундай ҳис ҳаммаша одатдаги тартиб бузилгандан, хавф-хатардан омон қолиш умиди йўқолганда, инсон ёки табиат қонунлари сақлаб турган ҳамма нарса маъносиз, қўпол ва беомон бир куч қўлида қолганда пайдо бўлади. Шаҳар халқини қулаган бинолар тагида ҳалок қиладиган зилзила, ғарқ бўлган деҳқонларни қорамолларнинг ўлиги ва иморат ёғочлари билан бирга оқизиб кетадиган сув тошқини нимаю мудофаа қилувчиларни қириб, қолганларини асир олиб ўз қурол кучи шаънига халқни талаб, замбараклар гумбури остида худога шукур қилиб бораётган армия нима — булар барчаси инсоннинг кўкдан бўладиган адолат ва ҳимояга эътиқодини емирувчи бир фалокат.

Мана, тўда-тўда аскарлар эшик-эшикни қоқишиб, сўнг уйлارга ҳам кира бошлади. Ёв босиб келгандан кейин оккупация бошланди. Мағлублар учун, ғолибларга яхши муомалада бўлиш, деган янги вазифа туғилди.

Бир оз вақт ўтгач, аввалги қўрқувлар босилиб яна осойишталик бошланди. Кўп оилаларда прусс офицерлари бир дастурхонда ўтириб овқат ейдиган ҳам бўлишди. Агар у дурустроқ тарбия кўрган киши бўлса, одоб юзасидан Франциянинг ҳолига ачинар ва бу урушда қатнашиш мен учун оғир, дер эди. Бундоқ одамгарчилиги учун мезбонлар немисдан миннатдор бўлишарди; ҳар чоқ унинг ҳимоясига муҳтожлик туғилиб қолиши ҳам бор-да. Унга хушомад қилиш туфайли уйда бир нечталаб ортиқча солдат туришидан қутилиш мумкин. Зотан, ўзинг бутунлай муте бўлган кишининг жиғига тегишнинг нима ҳожати бор? Ахир бу ботирлик эмас, телбалик бўлади-ку.

Руан давлатмандлари эса шу шаҳарни қаҳрамонлик билан мудофааа қилиб, унинг донгини чиқарган замондан бери бу хилдаги телбаликни тарк этиб юборишган. Бунинг устига ҳар ким ҳам французларга хос назокат орқасида пайдо бўлган бир эътиқодга: уйингда чет мамлакат солдати билан яхши муомалада бўлишинг мумкину ва лекин унинг билан яқинлигингни бошқалар сезмаса бас, деган эътиқодга амал қиларди. Кўчада уни танимагандай бўлиб ўтса ҳам, уйда у билан жон деб суҳбатлашар, немис ҳам кундан-кунга улар билан печка ёнида узоқроқ исиниб ўтирадиган бўлиб қолади.

Шаҳар секин-аста ўз ҳолига қайтмоқда. Французлар ҳали уйдан чиқишга ботинолмас, кўчаларда эса прусс солдатлари жавлон уриб юради. Яна шуни айтиш керакки, тротуарларда кеккайиб, узун-узун қиличларини ерга сургаб юрган

немис гусар офицерлари фуқароларга бундан бир йил олдин худди шу қаҳвахоналарда кайф-сафо қилиб юрадиган нишондор француз офицерларига қараганда бир қадар кўпроқ нафрат билан қарашар эди, холос.

Шундай бўлса ҳам ҳаводан нималигини билиб бўлмайдиган ва киши кўшика олмайдиган қандайдир оғир ва ёт бир ҳид босқинчиларнинг ҳиди келарди. Уйлар ва жамоат жойлари ҳам ўша ҳидга тўлган, овқатларга ҳам ўшанинг мазаси урган. Киши ўзини гўё узоқ мамлакатда — қонхўр, ваҳший қабилалар яшайдиган жойларда саёҳат қилиб юргандай ҳис қиларди.

Ғолиблар пул, катта пул талаб қилишади. Аҳоли тинмай тўлайверади: бой-да! Шуниси борки, Нормандия савдогари қанча бой бўлса, арзимаган зиёндан шунча азият чекадиган, бойлигининг кичкинагина зарраси бегона қўлга ўтаётганлигини кўрса тоқат қилолмайдиган бўлади.

Лекин шу орада, шаҳардан уч-тўрт чақирим нари дарёнинг қуйи томонидаги Круасс, Дьепдаль ёки Вьессар қишлоқларининг ён-верида кемачи ва балиқчилар дарёдан баъзан пичоқ ёки мушт билан уриб ўлдирилган, баъзан тош билан боши янчилган ёки тўғридан-тўғри кўприкдан сувга улоқтириб юборилган немисларнинг шишган ўликларини судраб чиқаришарди. Шон-шарафдан маҳрум номаълум қаҳрамонларнинг шафқатсизлик билан махфий равишда оладиган қонуний ўчига, кундузи бетма-бет келадиган жангдан кўра хавфлироқ пинҳоний ҳужумга йўлиққанларга дарё ўз лойқасини кафан қиларди.

Чунки, чет эл кишиларига бўлган нафрат, ўз маслаги учун жон беришга тайёр турган бир қисм ботирларнинг азалдан газабини қўзғатиб келади.

Гарчи, ғолиблар шаҳарни ўзларининг қаттиқ интизомларига бўйсундиришган бўлса-да, босиб келаётган чоғларида овоза бўлган ваҳшийликларидан биронтасини ҳам қилишмади. Аҳоли ҳам бора-бора журъат пайдо қилди ва ерли савдогарларнинг юрагида савдо-сотик ишларига бўлган ҳирс яна авж олди. Булардан баъзилари француз аскарлари қўлида бўлган Гаврда кўп пуллари бўлгани учун Дьеппгача қуруқлик билан, у ёғига пароход билан бориб Гаврга етиб олишнинг пайига тушиб қолишди.

Таниш немис офицерларининг обрўйи ишга солиниб, йўлга чиқиш учун шаҳар комендантдан рухсат олинди.

Бундай сафарга чиқиш учун ўн киши ёзилиб, тўрт отлиқ катта дилижон кира қилишди ва одам йиғилишидан қочиб, сешанба кuni тонг отмасдан йўлга чиқадиган бўлишди.

Сўнги кунларда ер совуқдан қотиб қолган, душанба кунин эса соат учларда шимолдан қора булутлар кўтарилди, кечқурун ва тун бўйи тинмасдан қор ёғиб чиқди.

Тонг қоронғуси соат тўрт яримларда йўловчилар дилжон тайин қилинган жойга — «Норманд меҳмонхонаси» нинг ҳовлисига йиғилишди.

Ҳали уйқуси ўчмаган йўловчилар совуқдан титраб, жунжиган ҳолда, ёмғирпўшларига ўралишарди. Қоронғида бир-бирларини зўрға кўришар, оғир ва қўпол қиш кийими уларнинг ҳаммасини узун тўнлик семиз кюреларга ўхшатиб кўрсатарди. Икки эркак бир-бирини таниб қолди, уларнинг ёнига учинчиси келди ва сўзлаша кетишди.

— Мен хотиним билан кетаётирман, — деди улардан бири.

— Мен ҳам.

— Мен ҳам.

— Энди биз Руанга қайтиб келмаймиз, агар пруссаклар Гаврга ҳам боришадиган бўлса Англияга ўтиб кетамиз, — деб қўйди биринчиси.

Ҳаммасининг нияти бир, чунки булар бир хил майлдаги кишилар эди.

Отлар ҳали аравага қўшилмаган. Отбоқарнинг қўлидаги фонарчаси бир қоронғи эшикдан лип этиб кўринса, иккинчи қоронғи эшикка кириб йўқолар эди. Отхона ичидан отнинг гўннга ва хашакка гурсиллатиб босгани, отларни дам эркалатиб, дам койиётган эркак товуши эшитиларди. Қўнғироқчаларнинг жаранг-журунғидан эгар-жабдуқлар тузатилаётганга ўхшарди. Ҳалиги шиқир-шиқирлар тезда отнинг салмоқли ҳаракатларига мос тушган узлуксиз жиринглашга айланди. Қўнғироқ товуши баъзан тинар, от силкинганда яна жиринглар, сўнг отнинг ер тепингани эшитиларди.

Тўсатдан эшик тақ этиб ёпилди. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Совқотган йўловчилар жим бўлишди. Улар қимир этмай, совуқдан карахт бўлган ҳолда туришарди.

Оқ зарралар, туташ парда сингари ерга тушмай, ҳадеб жимирлаб турарди; бу зарралар ҳаммаёқни кўз илғамас қилиб муз момиғига чулғамоқда. Қиш ёпинчиғи остида қолган жимжит шаҳарнинг оғир сукунатида ёлғиз биргина, ноаниқ ва тушунтириб бўлмайдиган қалтироқ сўник-сўник бир товуш — ёғаётган қорнинг шитирлаши, товуш эмас товушсимон бир сас, гўё бутун бўшлиқни тўлдирмоқчидай.

ёгаётган, дунёни ўраб олаётган оқ зарраларнинг енгил шарпаси эшитиларди, холос.

Фонарь кўтарган одам яна пайдо бўлди — ҳорган ва истар-истамас қадам ташлаётган отнинг жиловидан етаклаб чиқди. У отни араванинг якка шотиси ёнига келтирди, ёни қайишларини боғлади ва от атрофида имиллаб, бир қўлида чирог бўлгани учун бир қўллаб жабдуқларни тузата бошлади. У иккинчи отни олиб чиққани кетатуриб, қорда ошноқ бўлиб қаққайиб турган йўловчиларга кўзи тушди:

— Дилижонга чиқиб ўтира турсаларинг бўлмайдими? Ҳеч бўлмаса қордан пана бўласизлар-ку, — деди.

Бу нарса йўловчиларнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма бирдан аравага интилди. Уч эркак хотинларини араванинг тўрига ўтқизиб, кейин ўзлари ҳам чиқиб олишди, қолган жойларга ҳалиги йўғон ва япасқи одамлар жимгина чиқиб ўтириб олишди.

Дилижонга похол тўшалган бўлиб, оёқ ботиб кетар эди. Араванинг тўрида ўтирган хонимлар кимёвий кўмир билан иситиладиган мис асбобларини ола келишган экан; энди улар шу асбобни ёндиришиб, унинг кўпдан бери маълум бўлган хусусиятларини бир-бирларига пичирлашиб тушунтира кетишди.

Ниҳоят, дилижонга одатда қўшиладиган тўрт от ўрнига, йўл оғирлигини назарда тутиб олти от қўшилгач, ташқаридан биров:

— Ҳамма чиқдими? — деб сўради.

Ичкаридан кимдир:

— Ҳа, — деди.

Дилижон жўнади.

Дилижон имиллаб кетаётганди. Гилдирақлар қорга ботиб, соябон ғижирлаб, отлар тийғана-тийғана пишиллаб ва буғ чиқариб борарди; аравақашнинг узундан-узун қамчиси тинимсиз қарсиллар, илон сингари гоҳ ўралар, гоҳ ҳар томонга тўлганар ва орқада қолаётган отнинг сағрига тушар, шунда от жони борича тортиб кетарди.

Тонг ҳам ёришиб келмоқда. Уша йўловчилардан асли руанлик бўлган бири пахта ёмғирига ўхшатган қор ўпқинлари энди ерга тушмай ҳам қўйди. Катта-катта, қалин ва қора булут парчаларидан сизиб ўтаётган хирагина нур кўз қамаштирадиган оппоқ далани, ундаги қорли қатор-қатор баланд дарахтларни, қордан қалпоқ кийган кулбаларни яна ҳам ёритди.

Бу кўнгилсиз тонг ёруғига йўловчилар мароқ билан бир-бирларига қарай бошлашди.

Дилижоннинг тўрида, энг яхши жойда Гран-Пон кўчаси-

да турадиган улгуржи винофуруш эр-хотин Луазолар рўнарама-рўпара ўтириб олиб мудрашмоқда.

Собиқ приказчик Луазо синган хўжайинининг бор-йўғини сотиб олиб, шунинг орқасида бойиб кетган. У қишлоқлардаги чакана савдогарларга энг ёмон винони энг арзон нарх билан сотади. Шундай қилиб у — таниш ва дўстлари ўртасида уччига чиққан маккор, шайтон, шўх, ҳақиқий нормандияликлардан деб ном чиқарган.

Муттаҳамлик унинг шаънига шунчалик сингиб кетган эдики, ҳатто бир кун префектурада¹ бўлган ўтиришда ўша ерда ном чиқарган ва лапарлар тўқувчи, аскиябоз, тегишқоқ жаноб Турнель зерикиб мудроқ босиб ўтирган хонимларга «қуш учди»² ўйнашни таклиф қилди. Унинг ҳазили бир зумда префектуранинг бутун меҳмонхоналарига тарқалди, ундан шаҳар меҳмонхоналарга етиб борди ва бутун округдагилар бир ойгача кулавериб ичаклари узилаёзди.

Ундан ташқари, Луазо кулгили қилиқлари, баъзан дуруст, баъзан ўринлата олмайдиган аскиялари билан ҳам ном чиқарган эди. Ҳар ким унинг ҳақида сўзларкан, албатта:

— Нима десанг, Луазодақаси топилмайди-да! — деб қўяр эди.

У, пакана, дум-думалоқ қорин устига, оқараётган чакка соқоллари ёпиштирилган қип-қизил башара қўндирилганга ўхшарди.

Унинг савдо конторасидаги бутун тартиб, ҳисоб-китоб тўладан келган, новча, шанғи ва шаддот хотинининг қўлида бўлиб, Луазонинг ўзи эса бу жойга хушфёаллиги билан жон киргизиб турарди.

Уларнинг ёнида, ўзининг эътиборли ва олий мартабасига маҳлиё бўлиб, газлама саноатида катта ўрин тутган фабрикант, уч фабриканинг эгаси, фахрий легион офицери, бош кенгашнинг аъзоси Карре-Ламадон жаноблари гердаиб ўтирарди. Бутун империя даврида яхши ниятли оппозицияга бошчилик қилишдан ягона мақсади — мабодо оппозиция иш бошига ўтиргудай бўлса, шунга бош қўшганлиги учун ундан каттароқ фойда кўриш бўлиб, ўша янги тузумга қарши, ўзи айтмоқчи, «хўжа кўрсинга» курашиб келган. Карре-Ламадон хоним эридан анча ёш бўлганидан, яхши оиладан чиққан ва Руан гарнизонига тайинланган офицерлар учун овунчоқ эди.

¹ Префектура — маҳаллий маҳкама.

² Сўз ўйини: l oiseau vole — қуш учди; loesean vole — Луазо ўғирлайди.

У мўйна пўстинга ўралиб, эрининг рўпарасида нафис бир суратдай бўлиб, диланекошнинг мискии кўринишига гамгин назар ташлаб ўтирарди.

Унинг ёнида ўтирган граф Юбер де Бревил билан унинг хотини Нормандиянинг қадимдан донг чиқарган кишиларидан бири. Граф, тавдали, кексайиб қолган дворян бўлиб, кийинишида ўзини қирол Генрих IV нинг авлоди биланлигини кўрсатишга тиришарди. Мақтанарли оилавий ривоятларга қараганда, де Бревиль деган хоним шу қиролдан ҳамиладор бўлиб қолган эмиш. Шу сабабли унинг эрини қирол графлик даражасига кўтарган ва губернатор қилиб тайинлаган экан.

Граф Юбер, Карре-Ламадон жаноблари билан бош кенгашда ҳамкасб бўлиб, департаментда орлеанчилар партиясининг вакили эди. Унинг нантлик майда кемачиининг қизига уйланиши доимий бир жумбоқ бўлиб қолди. Бироқ графинянинг ноз-карашмали қилиқлари, ўта меҳмондўстлиги, ҳатто Луи-Филиппнинг ўғилларидан бирининг собиқ маъшуқаси тарзида ном чиқаргани учун киборларнинг ҳаммаси унинг кўнглини овларди, департаментда унинг меҳмонхонаси биринчи ҳисобланиб, ёлғиз шундагина қадимги назокат сақланган ва у ерга унча-мунча одам киролмасди.

Бевелларнинг ер-сув, боғ-роғдан иборат мулки овозаларга қараганда, ҳар йили беш юз минг ливр даромад келтирар экан.

Араванинг тўрини эгаллаган бу олти киши жамиятнинг бой, ўзига ишонган, қудратли табақасидан, нуфузли, обрўли, диннинг мустаҳкам асосларига содиқ эотлар табақасидан эди.

Иттифоқо, аёлларнинг ҳаммаси битта скамейкага ўтириб қолишипти. Графинянинг ёнида узун тасбеҳини ўгириб, пичирлаб «Pater» ва «Ave»¹ дуосини ўқиётган икки монах аёл ўтирарди. Улардан биттаси ёши ўтиб қолган, юзи рўпарадан сочма ўқ егандек чўтир эди. Иккинчиси нимжон, чиройликкина, касалманд юзли, кўкраги ичга ботган аёл эди; уни бутун сезгиларни маҳв этадиган ва одамни майиб қиладиган диний эътиқод эзиб турарди.

Монах хотинларнинг рўпарасида ўтирган эркак билан хотин ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

Эркак — ҳаммага маълум, мўътабар аёнлар ҳайиқадиган демократ Корнюде эди. У узун, сариқ соқолини силкитиб, йигирма йиллаб демократларнинг пивохоналарини обод қилди. У кондитерлик қилувчи отасидан мерос

¹ Католикларнинг дуоси.

қолган кўп дунёларни ўз ҳамкасблари ва дўстлари билан барбод берган ва энди республика тикланишини ва ниҳоят, революция йўлида шунча йил қилган хизматларининг эвазига тегадиган ўринга ўтиришни сабрсизлик билан кутиб турган эди. Тўртинчи сентябрь¹ кун (бироз ҳазил қилган бўлса керак) у ўзини префект мансабига тайинландим деб ҳисоблайди; аммо ўз вазифасини адо этишга борганида, префектурага ягона хўжайин бўлиб олган котиблар уни тан олишмайди, шунинг учун қўя қолишга мажбур бўлади. Умуман, ўзи камтар, беозор, дуруст йигит бўлиб, фавқулодда бир ҳаракат билан мудофаа ташкил қилишга киришди. Унинг буйруғи билан далаларда ўралар қазилди, яқин ўртадаги ўрмонларнинг ёш дарахтлари кесилди, ҳамма йўллар чох билан тўлдириб ташланди; кўрган чораларидан қаноатланган Корнюде, душман яқинлашиши билан дарҳол шаҳарга чекинди. Энди Гаврда ҳам чуқурлар қазилди, ғовлар қуриш эҳтимоли бор, у ерда кўпроқ иш берсам керак, деган хаёл билан ўша ерга кетаётганди.

Хотин «енгил оёқ» деб аталадиган кимсалардан бўлиб, ҳаддан ташқари тўлалиги билан кўзга ташлангани учун унга «Дўндиқ» деб лақаб қўйилганди. У жажжигина, дум-думалоққина, семиз, териси силлиқ ва ялтироқ, бармоқлари бўғиб-бўғиб қўйилган сосиски сингари, катта-катта кўкраклари қўйлагини туртиб турган, киши севса севгудай, кўпларни ўзига гирифтор қиладиган хотин бўлиб, унинг беғубор соғломлигига қараб кишининг баҳри очилар эди. Юзлари қип-қизил олмага, энди очилай деб турган пионгунчасига ўхшайди; қоп-қора чиройли кўзларини ўсиқ ва қуюқ киприклари яна ҳам қорароқ кўрсатади. Майда садафдек оқ тишлар, намланиб турадиган бежирим лаблари бўсага тайёр тургандек кўринади.

Одамларнинг айтишича унинг булардан бошқа яна кўп бебаҳо фазилатлари ҳам бор экан.

Уни таниб қолишлари билан ҳалиги номусли хотинлар орасида шивир-шивир бошланди: «аҳдоқсиз қиз», «айб-ку» деган гаплар барала айтилдики, Дўндиқ бошини кўтарди. У ҳамроҳларига ғазаб билан чақчайиб назар ташлаган эди, кулимсираб унга қараб турган Луазодан бошқа ҳамманинг нафаси ичига тушиб, бўзрайиб қолди.

Шундай бўлса ҳам, ҳалиги уч хотин яна гап бошлади.

¹ 1870 йил, 4 сентябрь — иккинчи империяни қулатиб, учинчи республика тикланган кун.

Ораларида бундай ахлоқсиз қизнинг бўлиши кутилмаган ерда уларни бир-бирига яқинлаштириб, ҳатто дўстлаштириб қўйди. Номусли хотинлар бу беҳад сотқин олдиди бирлашиб олиш зарурлигини ҳис этишди. — ахир қонуний муҳаббат ўзининг эркин ҳамширасига доимо нафрат назар билан қарайди-да.

Қориндешни кўрган, консерваторлик ҳисси дўстлаштирган уч киши пул ҳақида гап очишди, уларнинг гапларидан камбағалларга нафрат билан қарашлари сезилиб туради. Граф Юбер пруссаклар туфайли кўрган зарарлари, қорамол ўғирланиши, ҳосилнинг нобуд бўлиши орқасида келган катта зиёнлар ҳақида сўзларди-ку, лекин унинг сўзларида аёнлар, миллионерларча ўзига ишонганлик, гўё бу хилдаги зиён-заҳматлар мени бир йилгина камхаржликка солади, деган оҳанг бор эди. Чит саноатининг аҳволини яхши биладиган Карре-Ламадон жаноблари, қора кунига атаб йиққан олти юз минг франкни вақт ғаниматида Англия банкасига ўтказиб қўйган. Луазо бўлса, ўз ертўлаларида ётган арзон виноларининг ҳаммасини бир илож қилиб француз армиясининг таъминот бўлимига сотиб олган, энди подшоҳлик ундан кўп пул қарздор, шу пулни Гаврга бориб олиш умидида эди.

Учалови ҳам бир-бирига дўстона назар ташлаб қўйишарди. Булар, жамиятда тутган ўринлари билан бир-бирларидан фарқ қилишларига қарамай, бойлик — давлат жиҳатидан дўстлик сезишар ва ўзларини барча хусусий мол-мулк эгалари, чўнтагида тилла жарангловчиларни бирлаштирувчи кенг франкмасон¹ жамиятининг аъзоси деб ҳис қилишарди.

Дилижон шундай имиллаб юрардики, соат ўнга бориб қарашса, тўрт лье² ҳам йўл босишмапти. Эркаклар баландлик ер келганда уч марта аравадан тушиб, тепаликка пиёда чиқишди. Йўловчилар бетоқат бўла бошлашди, чунки нонуштани Тотеда қилишмоқчи эди, энди у ерга қоронғи тушмасдан етиб боришларига кўзлари етмай қолди. Йўл бўйида биронта майхонача кўриниб қолмасмикин деб, ҳамма деразадан бошини чиқариб қараб қўярди. Дилижон бирдан қорга тикилиб қолди. Уни чиқариб олиш учун икки соат овора бўлишди.

Қоринлар очликдан тиришиб, каллалар ғовлай бошлади.

¹ Франкмасон — диний-фалсафий жамият, аристократлардан тузилган.

² Лье — эскирган, французча узунлик ўлчови, $4\frac{1}{2}$ км га тўғри келади.

Аксига олиб, йўлда на бирорта майхона учрар эди ва на ошхона, чунки пруссаklarнинг яқинлашиб қолгани ва оч француз армиясининг чекиниши савдо-сотиқ қилувчиларни чўчитиб қўйган эди.

Эркаklar овқат топиб келиш умидида йўл бўйида учраган фермаларга югуришар, лекин нон ҳам топишаолмасди, негаки, ҳеч кимга ишонмай қўйган деҳқонлар кўзларига кўринган нарсани талаб кетаётган оч солдатлардан қўрқиб, сақлаб қўйган озиқ-овқатларини яширишарди.

Соат бирларда Луазо қорни пиёзнинг пўстидай бўлиб кетганини айтди. Бошқалар ҳам ундан баттар қийналаётган эди. Тобора авж олаётган бераҳм очлик суҳбатга бўлган ҳафсалага ҳам хотима берганди.

Гоҳ-гоҳ йўловчилардан бири эснай бошлайди; унинг кетидан дарҳол бошқаси эснайди, ўзининг хулқи, тарбияси ва жамиятда тутган ўрнига қараб биров товуш чиқариб, биров товушсиз, навбати билан оғиз очар ва буғ чиқариб турган бу кавакни тезда қўли билан беркитарди.

Дўндиқ гўё юбкаси тагида турган ниманидир қидиргандек бўлиб бир неча марта энгашади. Лекин бир нафас дудмолланиб ёнидагиларга қараб, яна қоматини ростлаб ўтиради. Ҳамма йўловчиларнинг ранги бўзарган, сўлғин тортганди. Луазо, бир парчагина лаҳм гўшт бўлса минг франк беришга рози эдим, деди. Хотини эса, қути ўчиб бир қимирлаб қўйди-ю, яна ўзини босди. У ўринсиз сарф қилинадиган пул ҳақидаги гапларни эшитса жон-пони чиқай дер, ҳатто бу тўғрида қилинган ҳазилни ҳам кўтаролмасди.

— Ростдан ҳам мен жуда беҳузур бўлаётирман, — деди граф. — Йўлга озиқ олишни ўйламаганимни қаранг-а!

Озиқ олмагани учун ҳар ким ичида ўз-ўзини койирди.

Аммо Корнюденинг бир шиша тўла роми бор экан, истовчиларга ўшани манзират қилди, ҳамма совуққина қилиб «йўқ» деди. Луазогино бир қултум ичди-ю, идишини эгасига узатаркан, раҳмат айтди.

— Чакки эмас! Ҳам иситади, ҳам очликни сездирмайди, — деди.

Ичкилик унинг кайфини анча чоғ қилди, у пароходда бўлиб ўтган, қўшиқ бўлиб айтиладиган бир воқеани эслатди; саёҳатчилардан энг семизини ейиш керак деган таклифни қилди. Яхши тарбия кўрган зотлар Дўндиққа теккизиб айтилган бу гапдан қаттиқ хижолат тортишди. Луазо жанобларининг ҳазилига ҳеч ким жавоб қайтармади, Корнюдегина илжайиб қўйди. Монах хотинлар пичирлаб ўқишаётган дуоларини тўхтатишди ва қўлларини кенг енглари

ичига олиб, ерга қараганларича қимирламай ўтириб, бошларига кўкдан тушган бу мусибатни азоб-уқубат ичида тоқат қилиб кечиришди.

Ниҳоят, соат учларга бориб, ҳеч қандай қишлоқ асари бўлмаган бепоён саҳрога чиқишганларида Дўндик тезгина энгашиб, скамейка тагидан оқ сочиқ ёпуғлик катта саватни тортиб олди.

Дўндик аввал унинг ичидан чинни тарелка билан кумуш стакан олди, кейин иккита жўжани бурдалаб, яхна қилиб желега¹ солинган катта кастрюлни олди: саватда қоғозга ўроғлиқ яна бошқа нози неъматлар, пироглар, тармевалар, ширинликдан ҳам кўриниб турарди; бу уч кунгача ошхонага муҳтож бўлмай ейишга етарли овқат эди. Ўроғлиқ овқатлар орасидан тўртта шишанинг бўйни ҳам чиқиб турарди. Дўндик жўжанинг қанотини олиб, Нормандияда «режанс» деб аталадиган нонга қўшиб ноз билан ея бошлади.

Ҳамманинг кўзи ўшаида бўлди. Ҳадемай бутун дидажонга бурун катакларини кенгайтириб, иштаҳани қитиқлайдиган, оғиздан сўлак оқизиб, чакка томирларини тортиштирадиган ҳид тарқалди. Хонимларнинг ҳалғи «ахлоқсиз қиз»га бўлган нафратлари ғазабга айланди, уни ўлдиргудай ёки савати, стакани, овқатлари билан дилижондан ерга, қорга улоқтириб юборгудай бўлишди.

Лекин Луазонинг кўзлари жўжа солинган кастрюлни тешиб юборгудай эди.

— Мана буни ақллилик дейдилар! Хоним бизга қараганда анча тадбиркор эканлар. Дунёда ҳамма нарсанинг ғамини еб юрадиган шунақа одамлар ҳам бор! — деди у ахир.

Дўндик ўгирилиб унга қаради-да:

— Олмайдиларми, тақсир? Эрталабдан бери оч-наҳор ўтириш осон эмас-ку, — деди.

Луазо таъзим қилди.

— Ҳа... ростини айтсам, йўқ дея олмайман. Уруш-да, уруш, шундай эмасми, хоним? — деди.

Ҳамроҳларига бир кўз ташлаб олди-да:

— Бундай вақтда шунақанги илтифотли хоним билан учрашиб қолиш қандай яхши-я, — деди.

Луазо шимини ифлос қилмаслик учун тиззасига газета ёйди; доимо чўнтагида олиб юрадиган пичоқчасининг учи билан товуқнинг оёғини илиб олди ва тишлаб-тишлаб

¹ Ж е л е — суяк, гўшт узоқ қайнатилганда ҳосил бўладиган қуюқлик.

шундай ҳузур қилиб едики, дилижондагиларнинг ҳаммаси оғир «ух» тортиб юборишди.

Шунда Дўндиқ монах хотинларни ҳам латиф ва мулоим товуш билан овқатга таклиф қилди. Иккаласи жон деб кўнди ва овқатдан кўзларини узмай, пичирлаб раҳмат айтишганларича, шошиб-пишиб ейишга тушишди. Корнюде ҳам Дўндиқнинг таклифини қайтармади ва монах аёллар билан улар ҳам тиззаларига газета ёйиб, столга ўхшаш жой қилишди.

Оғизлар тинмай очлиб-ёпилар, жон-жаҳди билан чайнар, ямлаб ютарди. Луазо ҳам ўтирган жойида бурчакда зўр бериб туширмоқда ва ўзидан ибрат олиш учун хотинини ҳам секин-секин шивирлаб йўлга солмоқда эди. Хотини хийла вақтгача кўнмай ўтирди, кейин, юраги тутдай тўкилаётганини сезиб, кўнди. Шунда эри, «ажойиб ҳамроҳ»дан Луазо хонимга ҳам овқатдан жиндек бермайдиларми, деб назокат билан сўради.

— Жоним билан, тақсир,— деди Дўндиқ.

Кейин мулоимгина қилиб жилмайиб, кастрюлни узатди.

Бордо виносининг биринчи шишаси очилганда сал тарадудга тушиб қолишди: стакан биттагина эди. Стаканнинг четини артиб бир-бирларига узата бошлашди. Фақат Конюдегина назокатли жазмандек стаканнинг Дўндиқ лаби теккан нам жойидан ичди.

Овқатни очкўзлик билан еяётган одамлар орасида ўтириб, унинг ҳидидан энтикаётган граф ва графиня де-Бревильлар билан эр-хотин Карре-Ламадонлар «Тантал кўргилиги»¹ деб ном олган азобни чекишмоқда эди. Фабрикантнинг ёшгина хотини бехосдан шундай оқ тортиб юбордики, ҳамма ўгирилиб унга қаради, унинг ранги даладаги қордай оқариб, кўзлари юмилиб, боши орқага бўлиб, ҳушидан кетди. Эрининг кайфи учиб, ўтирганлардан ялиниб ёрдам сўрай бошлади. Ҳамманинг эси учиб, кекса монах аёл касалнинг бошидан кўтариб, Дўндиқнинг стаканини унинг лабларига тутиб, зўрлаб бир неча қултум вино ичирди. Жажжигина жувон ўзига келиб кўзларини очди, кулди, беҳол одамдай зўрға «тузукман» деди. Лекин яна ҳушидан кетиб қолмасин деб, монах аёл зўрлаб бир стакан вино ичирди-да:

¹ Тантал кўргилиги — Қадимги грек подшоси Фриги Тантал худоларни зиёфат қиламан деб ўғлини сўйгани учун абадий очлик ва ташналикка маҳкум этилган.

— Очликдан,— деди.

Шунда Дўндиқ қизариб ва хижолат бўлиб, туз тотмай келаётган тўртта ҳамроҳига қараб:

— Вой худо, мен сизларни таклиф қилишга ботинолмаганимдан... марҳамат қиланглар, олишглар,— деб пичирлади.

Дўндиқ «йўқ» деган жавобни эшитишдан қўрқиб жимиб қолди. Луазо гапга тушди:

— Э, бундай вақтда ҳамма ҳам бир одам — ака-ука, бир-бирига ёрдам қилиши керак. Қани, хонимчалар, такаллуфни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, кўнаверинглар, бошқа гапнинг кераги йўқ! Балки ҳали кечаси кўнадиган жой ҳам топа олмасмиз. Бу юришимизда Тоттега эртага туш пайтида етиб борсак ҳам яхши эди.

Улар ҳамон иккиланишар, ҳеч ким хўп дейишга ботина олмасди.

Ниҳоят, масалани граф бирёқлик қилди. У хижолат бўлиб турган семиз жувонга ўгирилди-да, гердайиб ўтириб:

— Таклифингизни жон деб қабул қиламиз, хоним,— деди.

Биринчи бўлиб бошлаб бериш қийин эди, холос. Рубикондан¹ ўтилгандан кейин ҳеч ким уялиб-нетиб ўтирмади. Сават бўшатилади. Унинг ичида яна жигар сомса, чумчуқ сомсалар, бир бўлак сурланган тил. Крассан ноқлари, Понлавек пишлоғи, печенье, сирка билан ўлдирилган бир банка тўла майда бодринг ва пиёз ҳам бор экан, Дўндиқ ҳам кўп хотинлар сингари аччиқ-чучук нарсаларга ўч эди.

Бу жувоннинг овқатлари ейиларкан, унинг билан сўзлашмай ўтириб бўлмасди. Аста-аста сўз қотиб, суҳбат бошланди, аввал бир қадар тортиниброқ, кейин бемалаол сўзлашиб кетишди, чунки Дўндиқ ўзини жуда яхши тутиб борарди. Киборона одоб ва одатларни яхши биладиган графиня де Бревиль билан Карре-Ламадон хонимлар назокат кўрсатишди. Айниқса графиня, ҳар қандай одам билан муомала қилганда ҳам шаънига доғ туширмайдиган кибор хоним сифатида анча шафқат билан илтифот қилди, ажаб лобарлик кўрсатди. Лекин жандарматабиат семиз Луазо

¹ Рубикон — Италияда ҳозирги Пизателло дарёсининг қадимги номи. Бу дарё Франция билан Италия чегарасида. Бу ерда Рим саркардаси ўз аскарларига кўп сабабларга кўра Рубикондан ўтишни маън қилган, шундай бўлса ҳам Римнинг машҳур саркардаси Юлий Цезарь ҳукуматни қўлга олишга интилиб, Рубикондан ўтган ва граждандар урушини бошлаб юборган. «Рубикондан ўтиш» — умуман бир ишни қилишга узил-кесил қарор бериш маъносиди.

хоним асти пинагини бузмади: у кам гапириб, овқатни бошлаб тушираверди.

Турган гап, суҳбат уруш ҳақида эди. Гап пруссаklarнинг золимлиги, французларнинг ботирлиги устида кетди; ўзлари душмандан қочиб қутулаётган бу кишиларнинг ҳаммаси солдатларнинг мардлигига таҳсин ва офаринлар ўқишаётганди. Бирпасдан кейин ҳар ким ўз бошидан ўтганини сўзлай кетди. Дўндиқ ҳам зўр ҳаяжон билан баъзан фоҳиша хотинлар ўз бошидан кечганларини сўзлагандаги қизғинлик билан ўзининг нима учун Руандан кетаётганини гапириб берди.

— Бошида қолай деган эдим, — деб гап бошлади у. — Уйим тўла озиқ-овқат эди. Бошим оққан томонларга кетганимдан кўра, солдатлардан бир нечасини боқиб ўтирганим яхшироқ, деган эдим. Лекин мен ана ўша пруссаklarни кўрганимдан кейин ўзимни сира тутиб тура олмадим. Шу қадар алашим келганидан тутоқиб кетдим, номусга чидамай кечгача ётиб йиғладим. Оҳ, агар эркак киши бўлганимда уларнинг адабини берган бўлар эдим-а! Мен бошига учлик каска кийган ўша семиз тўнғизларга деразадан қараганимдаёқ, хизматкор хотин уй анжомларини уларнинг бошига улоқтириб юборишимдан қўрқиб, қўлимдан маҳкам ушлаб қолди. Кейин улар уйимда тургани келишди. Биринчи кирганиниёқ бўғзидан олдим. Немисни бўғиб ўлдириш бошқаларни ўлдиришдан қийин эмас! Агар сочимдан тортқилаб ташламаганларида-ку, ишини тамом қилардим-а. Шундан кейин қочиб юрдим. Пайти келиши билан жўнаб қолдим. Мана энди сизлар билан кетаяпман.

Йўловчилар уни хўб мақташди. Бундай жасорат кўрсата олмаган ҳамроҳлар назарида Дўндиқ анча баланд кўтарилгандай бўлди. Унинг сўзларига қулоқ соларкан, Корнюде апостол сингари манзур кўриб, илтифот билан кулимсираб турди; художўй бандаларнинг таигрига қилаётган ҳамду саноларига қулоқ солаётган руҳоний шу зайилда қулоқ солади, чунки, узун чопон кийиш билан динни ўзлариники қилиб олган кишилар сингари узун соқол демократлар ҳам патриотизмни ўзлариники қилиб олишган. Корнюде ҳам сўзларкан, насиҳатомуз қилиб, ҳар кун деворларга ёпиштирилаётган хитобномалардан ўрганганларини шавқ билан баён этди, сўзининг охирида нотиклик билан чертиб, ўша «разил Баденге»¹дан койиб қўйди.

¹ Баденге — Наполеон III нинг мазахли лақаби. У ўзининг сиёсий фирибгарлигидан сўнг шу ном билан яшириниб турган.

Лекин ўша он Дўндиқнинг жаҳли чиқди, чунки у Бонапарт тарафдори эди. У оличадай қизариб кетиб, ғазабига чидаёлмаганидан тутила-тутила деди:

— Унинг ўрнида сизга ўхшаганлар бўлганда кўрадик! Қойил қилардинглар, асти қўяверинг! Уни ўзларинг тутиб бердиларинг-ку! Агар мамлакатни сизлар сингари бевошлар идора қилганда борми, Франциядан қочишдан бошқа чора қолмасди!

Корнюде қизишмай, писанд қилмай нафрат билан кулимсираб турди-ю, лекин ҳозир жанжал чиқиши кўриниб қолди, шунда бу ишга граф аралашиб, ҳар қандай чин эътиқодни ҳурмат қилиш керак деб қаттиқ гапириб, тутқиб кетаётган Дўндиқни зўрга босиб қўйди. Бу орада, барча муҳтарам зотлар сингари республикани ўйламай-нетмай ёмон кўрадиган ва барча хотинлар сингари сарой шаън-шавкатини, золим подшоҳларни яхши кўрадиган графиня билан фабрикант хотинига, уларнинг кўнгилларидагидек гапни дадил айтган хотин беихтиёр ёқиб қолди.

Сават бўшади. Ун кишилашиб унинг ичидаги нарсаларни бир зумда еб бўлишди, сават каттароқ бўлмаганига жуда ачинишди. Овқат тамом бўлгач, гарчи аввалги руҳлик бўлмаса ҳам, суҳбат яна бир қанча вақт чўзилди.

Кеч кириб, аста-секин қоронғи тушмоқда, овқат ҳазм бўлаётган вақтда совуқ кучлироқ сезилганидан, семизлигига қарамай Дўндиқнинг эти уюшиб, қалтирай бошлади. Шунда де-Бравиль хоним эртадан бери бир неча бор кўмир солинган грелкасини Дўндиққа таклиф қилди, у дарҳол қабул қилди, чунки оёғи музлаб кетган эди. Карре-Ламадон ва Луазо хонимлар грелкаларини монах аёлларга беришди.

Аравакаш фонарларни ёқди. Фонарлар ўртадаги отларнинг терлаган сағри устида тебраниб кўтарилаётган буғни ва йўлнинг икки четдаги, шуъла остида қалин парда сингари қоплаб ётган қорни ёритиб борарди.

Дилижоннинг ичида ҳеч нарсани кўриб бўлмай қолди: лекин Дўндиқ билан Корнюде бирдан қимирлаб қолишди ва қоронғуликка тикилиб қараб кетаётган Луазо жанобларининг назарида узун соқол Корнюде секин-аста бўлса ҳам қаттиққина туртки еб нарироқ ўтиргандай бўлди.

Узоқда милтиллаб чироқлар кўринди. Бу Тот қишлоғи эди. Булар ўн бир соатдан бери йўл босиб келишмоқда, бунга йўлда отларга ем, дам бериш учун тўрт бор тўхталганда кетган икки соатни қўшилса, расо ўн уч соат бўларди. Дилижон қишлоққа кириб «савдо меҳмонхонаси» олдида тўхтади.

Дилижоннинг эшиги очилди. Йўловчилар тўсатдан ўзларига таниш товушни, ерга тегиб-тегиб келаётган қиличнинг тиқирлашини эшитиб чўчиб кетишди. Шу онда кимдир немисчалаб бир нарса деб қаттиқ бақирди.

Дилижон тўхтаган бўлса ҳам, гўё чиқдинг ҳозир ўлдиришади деб қўрққандай ҳеч ким ўрнидан қўзғолмади. Шу онда фонарь кўтарган аравакаш келиб, тўсатдан араванинг ичига чироғ тутиб, қути ўчиб, ҳайрат ичида оғзини очиб, кўзини бақрайтиб икки қатор бўлиб ўтирган башараларни ёритди.

Аравакашнинг ёнида, чироқ шуъласида баланд бўйли, сап-сарик, белини танғиган қиз сингари аскарый кийимни сириб кийган ёшгина йигит — немис офицери турарди, ясси америка шапкасини чаккасига қийшайтириб кийганидан худди Англия мусофирхоналаридаги хат ташувчиларга ўхшарди. Ҳаддан ташқари дағал, икки учи тобора ингичкалашиб, биттагина оқ қил билан тамом бўлганидан охири кўзга кўринмайдиган узун мўйлови лунжини пастга босиб, лабининг икки бурчини ва юзини қуйи тортиб тургандай кўринарди.

У Элъзас шеvasида французчалаб дўқ қилиб, йўловчиларга пастга тушишни буюрди:

— Тушсаларинг ҳам бўлар, афандилар?

Бошлаб авлиё қизларча ювошлик билан, итоаткорликка ўрганиб қолган монах аёллар чиқди. Кейин граф билан графиня чиқди, уларнинг орқасидан фабрикант билан хотини, сўнг, барваста хотинини етаклаб Луазо ҳам чиқди. Ерга тушганларида Луазо одобдан кўра эҳтиёт юзасидан:

— Салом, тақсир,— деди.

Офицер андишасизлик билан зўравонларча бир қараб қўйди-ю, индамади.

Дўндиқ билан Корнюде эшик олдида ўтирган бўлсалар ҳам, ҳаммадан кейин, душман олдига юзларига жиддий тус бериб, такаббурлик билан чиқишди. Семиз жувон қўлидан келгани қадар ўз нафратини сездирмасликка тиришарди, демократ бўлса асабийлашиб, андак қалтираётган қўли билан ҳадеб узун сарик соқолини тутамларди. Бундай ҳолат юз берган чоқда уларнинг ҳар бири ўз ватанининг вакили эканини яхши англаб ва ўз қадри қимматини сақлашга тиришарди. Бошқа ҳамроҳларининг бунчалик итоаткорлиги иккаласининг ҳам нафратини қўзғатмоқда эди. Дўндиқ ҳамроҳ бўлиб келаётган хотинлардан кўра ўзини баланд кўрсатишга ҳаракат қиларди. Корнюде бўлса бошқаларга ўрнак бўлиш лозимлигини ўйлаб ва

бутун вужуди билан йўлларга ўралар қазиб, кўрсатган қаршилигини давом эттираётгандай бўлиб кўринишга тиришарди.

Ҳамма саройнинг кенг ошхонасига кирди, ҳалиги немис эса йўловчилардан йўлга чиқиш учун Руан шаҳарининг коменданти берган йўловчиларнинг исмлари, барча белгилари, касб-корлари ёзилган рухсатномани талаб қилди. У йўловчиларни ҳужжатга ёзилган белгиларига битта-битта солиштириб, узоқ текширди.

Шундан кейин жеркиб «яхши» деди-да, ғойиб бўлди.

Ҳамма эркин нафас олди. Очлик ҳали ҳам сезилиб турганди: овқат буюришди. Иккита хизматчи хотин пишириб-қуйдириб келгунча ярим соат ўтди. Бу орада йўловчилар бинони кўриб чиқишди. Икки томонида уйлар бўлган узун йўлак ҳожатхонанинг ойнавонлик эшигига бориб тақалар экан.

Ниҳоят, стол атрофига ўтираётганларида саройвоннинг ўзи — собиқ аспижаллоб, доим бўғзида балғами хириллаб, ғижиллаб, ҳуштак чалиб турадиган Фоланви деган фамилияни отасидан мерос қилиб келди.

— Элизабет Руссе деган қиз қайси бирларинг? — деб сўради.

Дўндиқ ирғиб тушди-да, ўгирилиб унга қаради.

— Мен бўламан.

— Қизгина, прусс офицери сиз билан гаплашмоқчи.

— Мен билан?

— Ҳа, Элизабет Руссе сиз бўлганингиздан кейин...

У, хижолат бўлиб, бир оз ўйлаб турди-да, дангал:

— Бу нимаси!.. Бормайман! — деди.

Ҳамма безовталаниб қолди: ҳамма бирдан сўзлаб, бунинг сабабини топмоқчи бўлишди. Граф Дўндиқнинг ёнига бориб деди:

— Бундоқ қилишигиз ярамайди, хоним, унинг талабини рад қилишингиз ўзингиз учунгина эмас, барча йўлдошларингиз учун ҳам анча дилсиёҳликка сабаб бўлиши мумкин. Биздан кучлироқ одамга ҳеч қачон қаршилиқ кўрсатмаслик керак. Бу таклифнинг ҳеч қандай хавfli томони йўқ бўлса керак, эҳтимол, бирон расмиятчиликни бажариш лозим бўлгандир.

Ҳамма графнинг гапига қўшилиб, Дўндиққа ялиниб-ёлвориб, насиҳатлар қилиб, уни йўлга сола бошлашди ва охири кўндиришди, уларнинг ҳар бири бундай номаъқулчиликнинг оқибати хунук бўлишидан кўрқарди-да.

— Майли, сизларнинг кўнгилларингиз учун бораман! — деди Дўндиқ, ниҳоят.

Графиня унинг қўлини қисиб:

— Ҳаммамиз ҳам сиздан миннатдормиз! — деди.

Дўндиқ чиқиб кетди. Унинг келишини кутиб, овқат қилгани ўтиришмади.

Ҳар бири ўзини тута олмайдиган шу жаззаки қиз ўрнига ўзини чақирмаганига хафа бўлиб, борди-ю, ўзини ҳам чақириб қолгудай бўлса нима дейишини ўйлаб ўтирарди.

Лекин ўн минут ўтар-ўтмас Дўндиқ қип-қизариб, бўғилиб, тутоққанча қайтиб келди.

— Аблах! Аблахлигини қаранг-а! — деб гудранди.

Ҳамма нима воқеа бўлганини билиш учун унга ёпирилиб сўрай бошлади, лекин у лом деб оғиз очмади. Граф қистайверганидан кейин эса, Дўндиқ керилиб жавоб қилди:

— Йўқ, сизларга дахли йўқ, мен буни сизларга айта олмайман.

Шундан сўнг ҳамма қарам ҳиди чиқиб турган катта кастрюль атрофига ўтирди. Ваҳимали воқеа юз берганига қарамай, кечки овқат хушвақтлик билан ўтди. Луазо хотини билан ва монах хотинлар пулларини кўзлари қиймай ичишган сидр¹ жуда соз нарса экан. Бошқалар вино буюришди, Корнюде пиво сўради. Корнюденинг шишани ғалати қилиқлар билан очиш одати бор: у рангини яхшилаб кўриш учун аввало пивони кўпиклатади, стаканни энгаштириб, кейин чироққа солиб яхшилаб кўради. Ичаётганда эса замонлар ўтиши билан ўзи севган ичимликнинг тусига кириб кетган соқоли эркалаётгандай силкинади, кўзлари ғилайлашиб, қадаҳни кўздан йўқотмасликка тиришади, дунёга шунинг учун келган-у, ўша ягона истеъдодини адо этаётгандай бўлади. У хаёлида, ҳаётини тўлдириб турган икки буюк орзусини: оч қизил пиво билан революцияни бирлаштириб қўшаётгандай бўларди: бир орзусига эришганда иккинчисини ўйламай иложи йўқ эди.

Фоланви жаноблари хотини билан столнинг у бошида ўтириб овқат қилар эди. Эри эски паровоздек пишиллар, кўкраги шундай гижирлардики, овқат вақтида сўзлаша олмасди, лекин хотини бир нафас ҳам тинмасди. У пруссақлар келгандан бери олган барча таассуротларини тўкиб солди, уларнинг нималар қилишларини, қандоқ сўзлашганларини тасвирлаб берди, пруссақлар уни кўп чиқимдор қилаётгани учун уларни жуда ёмон кўрарди, бунинг

¹ Олмадан ясалган ичкилик.

устига иккита ўгли аскарликка олинганди. У кўпроқ графиняга қараб сўзлар, чунки кибор хотин билан суҳбатлашишни гўё мартаба деб билар эди.

У бирор нозикроқ масала устида гапираркан, товушини насайтирар, эри бўлса баъзи-баъзида унинг сўзини бўлиб:

— Жим ўтирсангиз ҳам бўларди, Фоланви хоним,— деб қўярди.

Лекин унинг сўзларига ҳеч парво қилмай, хотини давом этарди:

— Шундай, хоним, буларнинг чўчқа гўшти билан картошка-ю, картошка билан чўчқа гўшти ейишдан бошқа ишлари йўқ. Уларни озода деганларига асло ишонманг. Бўлмаган гап! Беодобчилик бўлмасин-ку, ҳаммаёқни булғатиб ташлашди. Сиз уларнинг соатлаб, эртадан-кечгача машқ қилишганини кўрсангиз, сайҳон жойга чиқиб, тўпланишиб олиб: олдинга юр, орқага юр, у ёққа айлан, бу ёққа айлан, дейишаверади. Ундан кўра, ўз ватанларига бориб ер ҳайдашса-ю, йўл қуришса-чи! Йўқ, нега ундоқ қилишсин, хоним ҳарбийлардан ким наф кўрипти! Ҳамон улар одам ўлдиришнигина ўрганишар экан, бу шўрпешона халқ уларни нега боқаётир? Мен ўқимаган бир кампирман, нимасини айтасиз, лекин куч-қувватини аямай, эртадан-кечгача тап-туп ер тегишганини кўрганимда ҳамиша ўйлайман: «мана шундай одамлар бор, бошқаларга фойда етказиш учун ҳар хил ихтиролар қилишади, бунақанги фақат зиён етказиш учун жон отувчиларининг нима кераги бор?» Ахир, пруссакми, англизми, полякми, французми — одам ўлдириш — аблаҳлик эмасми? Агар сени хафа қилган одамдан ўч олсанг — жазолашади, демак, бу ёмон иш экан, ўғилларимизни парранда отгандай қириб ташлашса бу яхши иш экан-да, кимки кўп ўлдирса, ўшанга орден берганларидан кейин шундай бўлади-ку! Йўқ, биласизми, мен асло шунинг маънисига тушунмайман.

Корнюде баланд овоз билан:

— Тинч турган қўшнига ҳужум қилиш — ваҳшийлик, лекин ватанни ҳимоя қилиш эса, муқаддас бурч,— деди. Кампир бош эгди.

— Ҳа, ҳимоя қилишнинг йўриғи бошқа, шундай бўлса ҳам ўз хурсандчилиги учун уруш қиладиган подшоҳларнинг ҳаммасини ўлдириб ташланса яхши бўларди,— деди у.

Корнюденинг кўзлари чақнаб кетди ва:

— Балли, гражданка! — деди бақариб.

Карре-Ламадон жаноблари нима дейишини билмай қол-

ди. Гарчи буюк саркардаларга унинг ихлоси баланд бўлса-да, кекса деҳқон хотиннинг сўзларидаги соғлом фикр уни ўйлатиб қўйди: шу бекорчи, демакки, зиён бўладиган шунча ишчи кучлари, шу қадар бефойда сарф бўлаётган меҳнат агар буюк саноат ишига сарflanса мамлакатга нақадар фаровонлик келтирган бўларди, юз йилда бунёдга келадиган ишларни қилиб юборарди!

Луазо бўлса ўрнидан турди, саройвоннинг ёнига бориб ўтириб, пичирлаб сўзлай кетди. Семиз саройвон хандон ташлаб кулар, йўталар, балғам ташларди, унинг каттакон қорни ҳамсухбатининг ҳазилидан силкинарди. Саройвон шу ондаёқ кўкламда олиш шarti билан Луазодан олти бочка бордо виноси сотиб олди. Пруссакларнинг баҳор-гача кетиб қолишига ишонарди.

Овқат тамом бўлиши билан ҳамма қаттиқ чарчаганини сезиб, ётгани кетди.

Бу орада баъзи бир нарсаларни пайқаб қолган Луазо хотинини ётқизиб, ўзи эшикнинг тирқишига дам қулогини, дам кўзини қўйиб, ўзи айтганидай, «йўлак сирларидан» воқиф бўлмоқчи эди.

Бир соатча ўтгач, шарпа эшитди. Дарҳол қарабоқ тўр тутилган ҳаворанг кашмири куйлакда аввалгидан ҳам лўппироқ кўринаётган Дўндиқни кўрди. У шамдон кўтариб, йўлакнинг охиридаги ҳожатхонага кетмоқда эди. Қаердадир, яқин уйлардан бирининг эшиги очилди, бир неча дақиқадан сўнг, Дўндиқ қайтиб келаётганида унинг орқасидан шим ва ич куйлаккина кийган Корнюде эргашди. Иккаласи пичирлашиб келди-да, сўнг тўхташди. Афтидан, Дўндиқ ўз бўлмасига киргизмаслик учун қаттиқ қаршилик кўрсатарди. Афсуски, Луазо уларнинг сўзини англаб ололмади, қаттиқ-қаттиқ гаплаша бошлаганларидан кейингина Луазо бир неча жумлани эшитиб қолди. Корнюде қўярда-қўймай:

— Менга қаранг, қўйсангиз-чи, шу гапларни, нима қилади? — дерди.

Дўндиқнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Йўқ, азизим, ҳар ишнинг ўз мавриди бор, бу ерда шундай қилиш шармандалик бўлади, — деди.

Корнюде тушунмади шекилли «нега?» деб сўради.

Шунда Дўндиқ тутақиб, ўшқириб берди:

— Нега? Негагини тушунмаяпсизми? Пруссаклар бор жойда-я, эҳтимол қўшни уйда ҳам бордир?

Корнюденинг дами ичига тушиб кетди. Фоҳишанинг ватанпарварлик номуси, яъни пруссаклар олдида ўзини эркатлаттиришдан ор қилиши Корнюденинг кўнглида заиф-

лашган ҳамиятни қўзғатган бўлса керак, у қизни бир уйдиро, кейин аста юриб ўз хонасига кириб кетди.

Левиллаб кетган Луазо кўзини тешикдан олди, ўйин тунгидай оёқларини бир-бирига уриб ирғиди ва тунги қалачонини кийди, қоқсуяк хотини ором олаётган кўрпани очиб, уни ўпиб уйғотди-да:

— Мени севасанми, жоним? — деб шивирлади.

Шундан кейин бутун уйни сукунат босди. Лекин тезда, ертўладанми, болохонаданми, қаердандир бир маромда эшитилаётган қаттиқ хуррак товуши, гўё катта буғ қозони титраётгандай бўғиқ ва чўзинқи гуриллаш эшитилди. Фоланви жаноблари уйкуга кетган эдилар.

Эрталаб соат саккизда жўнашга қарор қилинганидан ҳамма ўша вақтда ошхонага йиғилди. Лекин брезент сирилган, устига қор ёғиб қолган дилижон ҳовлининг ўртасида қўққайиб турар, на от бор эди ва на аравакаш. Аравакашни саройдан, отхона, сомонхоналардан беҳуда изланди. Кейин эркаклар у ёқ-бу ёқни айланиб келгани кўчага чиқишди. Улар бир бошида бутхона, икки томонида эса қатор япасқи уйлар бор бир майдонга чиқишди. Бу пасқам уйларда пруссаклар кўриниб турарди. Улар дастлаб кўрган солдат картошка арчаётган эди. Ундан нарироқда яна биттаси сартарошхонани юваётганди. Пахмоқсоқол яна бир солдат йиғлаётган ўғил болани ўпар ва уни тиззасига ўтқазиб, тебратиб, овутаётганди; эрлари «урушаётган қўшин» сафида бўлган семиз деҳқон хотинлар ўзларининг қобил ғолиблари қиладиган ишларни имо-ишора билан кўрсатиб: ўтин ёр, шўрвага дон сол, қаҳва майдала деб туришарди, солдатлардан бири ҳатто ўзининг кекса ва бедармон бекасининг кирини ювмоқда эди.

Ҳайрон бўлган граф, поп уйидан чиқиб келаётган бир руҳонийдан гап сўраган эди, бутхонани кемириб ётган бу кекса каламуш шундоқ жавоб қилди:

— Йўқ, булар ёмон эмас, булар пруссак эмасмиш. Булар узоқроқдан эмиш, фақат қаерданлигини билмайман, уларнинг ҳам ўз ватанида бола-чақалари бор экан, булар эрмакка урушиб юришгани йўқ-ку! Эҳтимол, буларнинг ҳам бола-чақалари йиғлашаётгандир, бу ортиқча ташвиш келтирган у ердаги муҳтожлик ҳам бизникидан қолишмас. Булардан зорланишга ўрин ҳам йўқ, чунки зиёнлари тегаётгани йўқ, худди ўз уйларидагидек ишлашмоқда. Нима демагин, афандим, бева-бечоралар бир-бирига ёрдам қилиши керак... ахир урушни бойлар бошлайди-да,— деди.

Ғолиблар билан мағлублар ўртасида ўришган сами-

мий аҳилликни кўриб Корнюде ғазабланди ва бориб майхонада ўтирганим яхшироқ, деб кетди. Луазо ҳазиллашиб:

— Улар бола-чақанинг кўпайишига ёрдам қилишадида,— деб қўйди.

Карре-Ламадон жаноблари жиддий қилиб:

— Урушга кетганларнинг йўқлигини билинтирмай туришади-ку,— деди.

Аравакаш ҳадеганда келавермади. Ниҳоят, уни офицер деншиги¹ билан қишлоқ майхонасида улфатчилик қилиб ўтирган жойидан топиб келишди. Граф ундан:

— Соат саккизда арава тайёр бўлсин, дейилмаганмиди сизга?— деб сўради.

— Айтилган эди-ю, кейин бошқа буйруқ беришди.

— Қанақа?

— Қўшманг, дейишди.

— Ким берди бунақа буйруқни?

— Ким бўларди? Прусс комендант.

— Нега?

— Мен қаёқдан билай? Ўзидан сўранг. Қўшма дегандан кейин, қўшмадим.

— Ўзи айтдимми?

— Йўқ, афандим, унинг номидан саройвон айтди.

— Қачон?

— Кеча кечкурун, ётмасдан олдин.

Йўловчиларнинг учаласи ҳам жуда ғазабланиб қайтишди.

Фоланви жанобларини чақиртиришга қарор қилишди, лекин хизматчи хотин: «хўжайин кўксон касалига мубтало бўлгани учун ҳеч қачон соат ўндан олдин ўрнидан турмайди, уйга ўт-пўт тушмаса бошқа сабаб билан уйғотишни қатъиян ман қилган,»— деди.

Офицернинг ўзига учрашмоқчи бўлишган эди, гарчи у шу саройда турган бўлса ҳам, мутлақо иложи йўқ экан, гражданларнинг иши тўғрисида Фоланви жанобларигина у билан сўзлашишга ҳақли экан. Сабр қилишга қарор беришди. Хотинлар уй-уйларига тарқалишиб, икир-чикир ишлар билан банд бўлишди.

Корнюде ловиллаб олов ёниб турган баланд ўчоқнинг пешайвони тагига ўрнашиб олди. Бу ерга майхона залидан столча ва бир шиша пиво келтириб қўйишларини буюрди ва демократлар ўртасида ўзи билан баробар обрўга эга бўлган мундштугини олди. Мундштук Корнюдега хизмат қиларкан, гўё ватанга хизмат қилар эди. Мундштукнинг

¹ Д е н ш и к — ҳарбий амалдорларнинг хизматкор ўрнидаги кишиси.

ўш ҳам иддиздан ясалган, жуда ажойиб, яхшилаб исланган, худди эгасининг тишларидек қоп-қора, лекин ялтироқ, хушбўй, эгасининг қўлига ярашадиган ва унинг сиймосини кам-кўстсиз қилиб кўрсатадиган, эгилган мундштук эди. Корнюде кўзини дам алангага, дам пиво қадаҳининг лабида ҳошия сингари турган кўпикка тикиб жим ўтирар, ҳар қулатумдан кейин узун-узун қотма бармоқлари билан ёғ босган ўсиқ сочини ҳузур қилиб тарар ва мўйловида қолган кўпикни яларди.

Луазо увишган оёғини ёзиб келиш баҳонаси билан ўша ерли чакана савдогарлардан виносига харидор излаб кетди. Граф билан фабрикант сиёсатдан сўз бошлашди. Улар Франциянинг келажигига назар ташлаб, бири Орлеан¹ авлодидан, бири эса бутунлай умид узиш керак бўлганда пайдо бўладиган номаълум халоскор қаҳрамондан: бирорта дю Геклен, Жанна д'Аркданми,— ажаб эмас-да? Ёки яна янги Наполеон I чиқиб қолишидан умид қиларди. Оҳ, агар валиаҳд² ёш бўлмаганида-ку! Уларнинг гапини эшитиб ўтирган Корнюде тақдир сирларидан хабардор одамдек қулимсираб ўтирарди. Унинг мундштуги бутун ошхонага хушбўй ҳид таратиб турарди.

Соат ўн бўлганда Фоланви жаноблари кириб келди. Ҳамма уни ўраб олиб савол бера бошлади. Лекин у ҳеч ўзгартирмай-нетмай икки-уч марта қайтариб:

— Офицер менга: «Фоланви афанди! Кучерга буюринг, бу йўловчиларга дилижон қўшмасин. То менинг алоҳида рухсатим бўлмагунча жўнаб кетишларини истамайман. Тушундингизми? Бўлган гап шу» деган эди,— деди.

Шундан кейин офицернинг ўзи билан учрашмоқчи бўлишди. Граф унга ўзининг визит карточкасини³ юборди. Унинг остига бутун унвонларини ёзиб Карре-Ламадон жаноблари ҳам қўлини қўйди. Пруссак уларни нонуштадан кейин, демак соат бирларда қабул қиламан, депти.

Хотинлар ҳам йиғилишди. Ташвишланишларига қарамай, ҳамма йўловчилар нонушта қилган бўлишди. Дўндиқ тоби қочгандек ва анча диққат кўринарди.

Кофе ичиб бўлинган пайтда граф билан фабрикантни деншик чақириб қолди.

Луазо ҳам уларга қўшилди, учрашув тантаналироқ бўлсин учун Корнюдени ҳам таклиф қилиб кўришди. Лекин

¹ Монархия партиясига мансуб бўлган. Бурбонлар (кичик) сулоласининг тарафдорларидан.

² Шаҳзода Эжен-Луи (1856—1879) — Наполеон III нинг ўғли.

³ Визит карточкаси — ном ва унвонлари ёзилган қоғоз.

у гердайнб туриб, немислар билан ҳеч қандай муносабатда бўлмақчи эмаслигини айтди ва бир шиша вино олиб, яна ўчоқ ёнига ўтириб олди.

Уч эркак иккинчи қаватга чиқишди ва уларни саройнинг энг яхши уйи бўлмиш бир хонага олиб кирилди. Немис, қочиб кетган, диди ўзгача бўлмаган, бирорта бойнинг уйидан шубҳасиз ўғирлаб олинган қирмизи кийимга ўралиб, оғзида узун чинни трубка, оёқларини каминга тираб, юмшоқ курсида ёнбошлаган ҳолда уларни қабул қилди, ўрнидан турмади, салом бермади, уларга қарамади ҳам. Бу ғолиб пруссакка хос безбетликнинг ғаройиб нусхаси эди.

Ниҳоят, бир оздан кейин у:

— Нима демоқчисиз? — деди.

Граф гап бошлаб:

— Жўнасақ деган эдик, афандим, — деди.

— Йўқ.

— Сабабини билишга ҳаддимиз сиғармикан?

— Мен хоҳламайман.

— Энди, беодобчилик бўлса ҳам айтишга тўғри келади, афандим, Дъеппгача боришга комендантингиз ўзлари рухсат берган эдилар. Яна, менимча, сизнинг томонингиздан бундай қаттиқ чора кўрилгудай бирор иш қилганимиз ҳам йўқ.

— Мен хоҳламайман... бўлгани шу... боринглар.

Учови ҳам таъзим қилиб чиқишди.

Кечки пайт дилсиёҳлик билан ўтди. Немиснинг нега бундай инжиқлик қилаётганига тушуниб бўлмасди: ҳар бирининг бошига бўлмағур хаёллар келарди. Ҳаммалари ошхонада ўтириб, ҳар хил бўлмаган тахминлар қилиб, ҳадеб аҳволни музокара қилишарди. Эҳтимол, уларни гаров тариқасида олиб қолишмоқчидир? Аммо нима мақсад билан? Ё асир қатори олиб кетишмоқчидир? Ёки уларни қўйиб юбориш учун катта пул талаб қилмоқчимиз? Шуларни ўйлаганда уларни даҳшат босди. Энг бойларининг кўпроқ ўтакаси ёрилаёзди, энди улар ўз ҳаётларини сақлаб қолиш учун бу беҳаё солдатнинг қўлига қоплаб тилла тўкишларини кўз олдиларига келтира бошладилар. Улар бирорта ёлғон гап тўқиб, ўз бойликларини яшириш ва ўзларини камбағал, жуда камбағал қилиб кўрсатиш йўлини излаб қолдилар. Луазо кўкрагидаги соат занжирини олиб, чўнтагига солиб қўйди. Қоронғи тушган сари уларни баттар даҳшат босарди. Чироқ ёқишди. Овқат маҳалигача яна икки соат вақт бўлганидан Луазо хоним «ўттиз бир¹»

¹ Карта ўйини.

уйини таклиф қиладидек ҳеч бўлмаса одамларни бир оз овуғади-ку. Таклифни қабул қилди. Ҳатто Корнюде ҳам одоб юзасидан муштутгани ўчириб, ўйинга иштирок қиладидек.

Граф карталарни чийлади ва улашди. Биринчи ўйиндаёқ ўттиз бир очкони Дўндиқ олди, ўйинга қизиқиш ҳамманинг хаёлини бузиб турган ваҳиманинг тезда дамини кесди. Корнюде ҳатто эр-хотин Луазолар имлашиб ҳийла ишлата бошлаганини ҳам пайқади.

Овқат егани ўтиришганларида яна Фоланви жаноблари кириб келди ва хириллаб:

— Прусс офицери, Элизабет Русседан сўранг, ҳали ҳам ўша сўзда туриптимикин, деяпти,— деди.

Дўндиқ бирданига бўзариб, турган жойида қотиб қолди, кейин, тўсатдан қизариб кетди-да, ғазабига чидолмай шундай бўғилдики, тили тугилиб қолди, ниҳоят, сўз қотди:

— Ўша ҳайвонга, ўша ифлосга, ўша аблаҳ пруссга айтингки, ўша сўзим — сўз, эшитдингизми, қайтмайман, қайтмайман,— деди.

Семиз саройвон чиқиб кетди. Шунда ҳамма Дўндиқни ўраб олиб офицер билан учрашганида ўтган сирни айтиб беришини ўтиниб сўрай бошлади. Бошда у кўнмади, кейин аламига чидолмай:

— Нима деди? Нима дерди! Мен билан бир кеча ётасан деяпти! — деб қичқариб юборди.

Ҳамманинг феъли шунчалик айниб кетдики, ҳатто бу сўзлардан ҳеч ким хижолат ҳам бўлмади. Корнюде стаканни жаҳл билан столга урган эди, стакан синиб кетди. Бу аблаҳ солдатга қарши ҳамма баравар норозилик билдира бошлади. Дўндиқнинг ҳақорат қилиниши гўё буларга ҳам тегадигандай, ҳаммаси алами келиб, бир бўлиб қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлишди. Граф нафрат билан булар ўзларини қадимги ваҳшийлардай туттишяпти, деди. Хусусан, хотинлар Дўндиққа қизгин ва мулоийм хайрихоҳлик изҳор қилишди. Овқат егани уйларида энди чиқиб келаётган монах хотинлар бошларини қўйи солишганича индамасдан ўтиришди.

Жаҳлдан тушганларидан кейин, овқат егани ўтиришди, лекин гаплар қовушмас: ҳамма хаёл сурарди.

Хотинлар вақтлик уй-уйларига тарқалишди, эркаклар бўлса папирос чеккани қолиб, карта ўйини бошланди. Фоланви жанобларидан қандоқ қилиб офицерни йўлга солишни сўраб олиш умидида уни ҳам ўйинга таклиф қилишди. Лекин саройвоннинг қулоғига гап кирмас, у картанигина ўйлар, жавоб ҳам қайтармас:

— Уйнайлик, афандилар, уйнайлик! — дер эди, холос.

Уйинга жуда берилиб кетганидан тупуришни ҳам унутиб кўйиб, кўкрагидан худди нағманинг йўғон товушига ўхшаш чўзиқ хириллаш эшитила бошлади. Унинг хириллаб турадиган ўпкаси кўксовнинг бутун баланд ва йўғон овозидан тортиб, чақришни машқ қилаётган жўжахўрознинг овозигача бўлган ҳамма товушларни чиқариб турарди.

Ҳатто, ҳориб, зўрга келган хотини ётгин деб чақриб келса ҳам бормади. Эри ярим кечагача юришни, ўртоқлари билан тонг отгунча ҳам ўтиришни яхши кўрадиган бўлгани учун саҳархез хотини ўзи кетаверди. У хотинининг орқасидан: «гоголь-моголь¹ ни печкага қўйиб қўй» деб қичқирди-да, яна уйнайверди. Йўловчилар ундан бирон гап олишнинг иложи йўқлигига кўзлари етгач, ухлаш керак деган қарорга келишди ва уй-уйларига тарқалишди.

Бугун ҳам шу жирканч саройда қоламизми деган фикрдан чўчиган йўловчилар аввалгидан ҳам кўпроқ кетгилари келиб, зора жўнасақ деган умид билан эртасига яна вақтлик туришди.

Ҳайҳотки, отлар ҳануз отхонада, аравакашдан дарак йўқ эди. Қилар ишлари бўлмаганидан ҳаммалари арава атрофида айланиб юришди.

Нонушта таъбхиралик билан ўтди, ҳамманинг Дўндикдан кўнгли совугандек кўринар, чунки тунги ўйлар таъсири билан унга қарашлар анча ўзгарган эди. Тунда пруссак билан яширинча учрашиб, то ҳамроҳлари уйқудан тургунча хушxabар топиб қўймаган қиздан ҳамманинг энсаси қотаёзган эди. Ахир шундан ҳам осони бормиди?! Ким билиб ўтирипти, денг? Одоб юзасидан офицерга «хафа бўлаётган ҳамроҳларимга ачинганимдан» деб қўяқолса ҳам бўларди. Бундақа ишлар унинг учун писанд эмас-ку!

Шундай бўлса ҳам ҳали ҳеч ким бу фикрни очик айта олмасди.

Тушга бориб ҳамма зерикиб, хуноб бўлиб кетгандан кейин, граф атрофни айланиб томоша қилиб келишни таклиф этди. Олов ёнида ўтиришни афзал кўрган Корнюде ва кунбўйи ё бутхонада ё кюре ҳузурида кун ўтказётган монах хотинлардан бошқа ҳамма яхшилаб ўралиб-чирмалиб йўлга тушди.

Кундан-кунга зўрая борган совуқ қулоқ ва бурунларни ачитиб оларди, оёқлар қотиб кетганидан ҳар қадам бир азобга айланди, далага чиққанларида унинг бепоён оппоқ

¹ Гоголь-моголь — тухум сариғи ва шакардан қилинган овқат.

яланглиги шу қадар даҳшатли, машъум кўриндики, бирдан ҳамманинг руҳини совуқ ургандай бўлиб юраги увишди, улар изларига қайтишди. Тўрт хотин олдинда, уч эрақак эса кейинда келарди.

Аҳволни жуда яхши билиб турган Луазо тўсатдан бу «мочагар»ни деб қачонгача шу пастқам жойда ётар эканми-за, деди. Ҳамиша назокатли граф, хотин кишидан бунақа малол келадиган ишни талаб қилиб бўлмайди, бу нарса ихтиёрий бўлиши керак, деди. Карре-Ламадон жаноблари, эшитишимга қараганда агар французлар Дьепп орқали қарши хужум бошласалар улар пруссаклар билан Тотдан бошқа жойда тўқнашмайди, деди. Бу гап ҳамсухбатларининг ичига гулгула солиб қўйди.

— Пиёда қочиб қолсак нима қилар экан? — деди Луазо.

Граф елкасини қисиб:

— Сизни қаранг-а! — деди. — Шу қорда-я! Яна хотинлар билан! Ундан ташқари, дарҳол орқамиздан от чоптириб, бизни ўн минутдаёқ тутиб, асир қатори солдатлар ихтиёрига топширишади.

Бу тўғри гап эди. Ҳамма жим бўлиб қолди.

Хонимлар ясан-тусан ҳақида сўзлашиб боришарди, аммо қандайдир ноқулайлик қовушишларига халақит бераётгандай эди.

Тўсатдан кўчанинг бошида бир офицер кўриниб қолди. Уfqқача туташиб ётган ойнақ қорда мундир кийган, арини эслатадиган новча қомати кўзга чалинарди, у яхшилаб пардозланган этигини лойдан эҳтиёт қилиб, қарбийларга хос юриш билан, оёқларини кериб-кериб қадам ташларди.

Офицер хонимларга етиб келиб тенглашганида уларга салом берди ва эрақакларга нафрат билан қараб қўйди, чунки Луазо бошидан шапкасини оламан деб қўл чўзган бўлса-да, лекин олмади, қадримизни кетказиб нима қиламиз деб бошқалар ҳам шапкаларини олмаган эдилар.

Дўндиқнинг қулоғигача қизариб кетди. Эрлик уч хотин, офицер уларни ўзи беандиша муомала қилаётган ахлоқсиз қиз билан учратишдан ўзларини қаттиқ ҳақорат қилингандек ҳис этишди.

Сўз офицер устида, унинг қомати, афт-башараси тўғрисида кетди. Ўз даврида кўп офицерларни кўрган ва қўлидан ўтказган Карре-Ламадон хонимнинг фикрича, уни бинойидек дейиш мумкин эди, у офицернинг француз бўлмаганига ҳатто афсус қилди, агар француз бўлганда ҳамма хотинларни шайдо қиладиган ажойиб гусар бўларди, деб қўйди.

Уйга қайтиб келгач, нима иш қилишларини билмай

ҳатто арзимаган сабаблар билан бир-бирларига аччиқ-тизик сўз ота бошлашди. Овқатни ҳам индамасдан, наридан-бери еб, бир амаллаб вақт ўтказиш учун ётгани тарқалишди.

Эртасига йўловчилар пастга тушганда ҳаммасининг чеҳрасида ҳорғинлик, юрагида ғазаб бор эди. Хотинларнинг эса Дўндиқ билан сўзлашгилари келмасди.

Бутхона жом урди. Гўдак чўқинтиришдан хабар берди. Дўндиқнинг боласи бўлиб, у Иветода, бир деҳқон оила-сида тарбияланарди. У боласини йилига бир мартагина кўрар ва унинг тўғрисида ҳеч қачон ўйламасди, бироқ чўқинтириш учун бутхонага келтирилган гўдак ҳақидаги ўй боласига нисбатан унинг кўнглида жўшқин меҳр қўзгатди, ўша маросимга боргиси келди.

У кетиши биланоқ ҳамма йўловчилар бир-бирига қарашди, сўнг сурилиб яқинроқ ўтиришди, чунки бирор илож қилиш зарурлигини англашар эди. Бирдан Луазо: Дўндиқнинг ўзинигина олиб қолиб, бошқаларга жавоб беришни офицерга таклиф қилиш керак деган фикрни айтди.

Фоланви жаноблари бу топшириқни бажаришни ўз зиммасига олди. Лекин ўша ондаёқ пастга қайтиб тушди; инсоннинг табиатини яхши биладиган немис уни уйдан ҳайдаб чиқарди. У, то истагини қондиргунча уларнинг ҳаммасини ушлаб турмоқчи эди.

Шунда дағал табиатли Луазо хоним кўнглидаги бор гапни тўкиб солди:

— Ахир, қаригунимизча шу ерда ўтираверамизми! Бу расво ҳамонки шу касбни қилар экан, бунинг устига ҳамма эркаклар билан қилаверар экан; нега унга йўқ, дейди? Қаранг-а? Руандаку юрмаган одами қолмади, ҳатто аравакашлар билан ҳам юрди! Рост айтяпман, хоним, префектуранинг аравакаши билан ҳам! Мен яхши биламан,— у винони биздан сотиб оларди. Бизларни мушкул аҳволдан қутқозиш керак бўлган бир пайтда эса бу фар ўзини оппоқ қилиб кўрсатяпти!.. Менимча, офицер ҳали ҳам инсоф қияпти. Балки у кўпдан бери ёлғиздир, албатта, уччаламиздан биримизни талаб қилиши ҳам мумкин эдику. Аммо у, ҳар қалай бузуқ хотинга қўл узатяпти. Эрлик хотинларни иззат қияпти. Уйлаб кўринг, ахир, у бу ерда хўжайин-а. Бир оғиз: «Хоҳлайман» деса тамомда,— солдатлар орқали бизни мажбур қилади қўяди.

Хотинларнинг эти жимирлашиб кетди. Нозанин Карре-Ламадон хонимнинг кўзлари чақнаб, офицер худди ҳозир зўрлаб қўл узатаётгандай, ранги ўчди.

Нарироқда музокара қилишаётган эркаклар хотинларнинг ёнига келишди. Тутақиб кетган Луазо, «шу расвони»

қўл-оёғини чамбарчас боғлаб, душманга тутиб беришга тайёр эди. Уч элчи наслининг уруғидан ва ўзи ҳам дипломатларга ўхшаган граф эса, усталик билан иш кўриш тарафдори эди.

— Бир бало қилиб унинг эътиқодини ўзгартириш керак, — деди у.

Шундан сўнг тил бириктириб, фитна режаси тузилди.

Хотинлар сурилишиб яқинроқ ўтиришди, товушлар пайди, суҳбатга ҳамма аралашиб, ҳар ким ўз фикрини айта бошлади. Шуниси борки, гаплар жуда пардалик эди. Айниқса хонимлар куракда турмайдиган фикрларни айтиш учун гапни ажойиб айлантириб, одоб доирасидан четга чиқмайдиган ифодаларни ишлатишарди. Сўзлар шунчалик чертиб-чертиб айтилардики, бегона киши ҳеч нарса тушуна олмас эди. Кибор хотинлар ўралиб олган маъсумлик пардаси уларни шунчаки юзаки маъсум қилиб кўрсатади, ҳақиқатда эса ҳаммаси ҳам бу одоб доирасидан йироқ воқеадан завқланар ва ўзларини ўз муҳитларида ҳис этган ҳолда яйраб, бировга жуда лаззатли луқма тайёрлаётган уста ошпаз сингари, севгига боғлиқ бу савдони шавқ-завқ билан муҳокама қилишарди.

Ўз-ўзидан ҳамманинг кайфи чоғ бўлди, ахир ўзи ҳам жуда қизиқ воқеа-да, Граф хийла қалтис ҳазиллар қилар, лекин шунчалик нозик ҳазиллар қилардики, ҳамманинг юзида табассум пайдо бўларди. Луазо ҳам бир неча марта ундан ўтказиб аския қилди. Бундан ҳам ҳеч ким уялмади, унинг хотини томонидан қўпол қилиб айтилган «ҳамонки бу расвонинг касби шу экан, бировга ҳа, бировга йўқ, дегани нимаси?» деган гаплари ҳамманинг кўнглида турганди. Жажжигина Карре-Ламадон хоним ҳатто мен Дўндиқнинг ўрнида бўлсам шу офицерга йўқ дегандан кўра бошқа бировга йўқ дердим, деб ўйлаётганга ўхшарди.

Сўз гўё бирон қалъа устида кетаётгандай, фитначилар қамал режасини узоқ муҳокама қилишди. Қандай далиллар келтириш ва қандай йўллар тутиш зарурлиги ҳақида келишиб, ҳар бири маълум бир вазифани ўз энимасига олди. Бу жонлик қалъани душманга таслим қилиб берадиган ҳужумлар, хийла-найранглар, тўсатдан қилинадиган ҳамлалар режаси тузилди. Ёлғиз Корнюде аввалича четда ўтирди бу ишга аралашмади.

Бу машғулотга шу қадар берилиб кетганликларидан, Дўндиқнинг кириб келганини ҳам ҳеч ким сезмай қолди. Лекин, граф: «тсс!» — деб шивирлаган эди, ҳамма қаради. Дўндиқ уларнинг олдига турарди. Ҳамма бирдан жим бўлди ва бир оз шошиб қолиб, дафъатан унга сўз қотиш-

га ҳеч ким журъат этолмади. Меҳмонхоналарда қилинадиган иккиюзламаликка бошқалардан кўра устароқ бўлган графиня ундан:

— Қалай, чўқинтириш маросими қизиқ бўлдими?— деб сўради.

Маросимдан кўнгли юмшаб кетган, ҳам ўзини боса олмаган Дўндиқ ҳаммасини: одамларнинг чеҳрасини, туришларини, ҳатто бутхонанинг ўзини ҳам тасвирлаб берди ва:

— Баъзи-баъзида ибодат қилиш яхши бўлади,— деб қўшиб қўйди.

Нонуштагача хонимлар ҳар хил гаплар билан ишонттириш ва ўзларига ром қилиш учун жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилишди.

Лекин стулга ўтиришлари билан ҳужум бошлашди. Бошлаб фидокорликдан гап кетди. Қадим замондаги Юдифъ ва Олофернанни¹ мисол келтириб, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ Лукреция билан Секстга² ўтишди. Душманнинг барча саркардаларини илтифот йўли билан қул қилиб олган Клеопатрани³ ҳам хотирлашди. Бу нодон миллионерлар Рим хотинлари ҳақида ўзлари тўқиган ва бу хотинлар Ганнибал⁴ ва у билан бирга унинг аскарбошилари ва ёлланган одамларига илтифот кўрсатгани Капю шаҳарига боришган деган бўлмағур афсоналарни ҳам айтишди. Кейин иффатини уруш майдонига, ҳукмронлик қуролига, истилочилар йўлига қўйилган говга айлантирган ва қаҳрамонона фидокорлик билан безотларни ёки зolimларни бўйсундириб, ўзини интиқом ва фидокорлик йўлида қурбон қилган барча хотинларни ҳам эслашди.

Кибор оиладан бўлган бир инглиз хотин Бонапартга юқтириш учун атайлаб ўзига ярамас бир касал юқтирганини, машъум учрашув чоғида бехосдан пайдо бўлган заифлик орқасидагина Бонапартнинг қутилиб қолганлиги ҳақида ҳам дудмалроқ қилиб гапирилди.

Бу гапларнинг ҳаммасини эҳтиёт билан, одоб доирасида гапирилди. Дўндиқда ҳам шундай фидокорликка ҳа-

¹ Библияда ривоят қилинишича, яҳудий қизи Юдифъ ўз ҳуснига мафтун бўлган душман саркардаси Олофернанни ўлдириб халқини халос қилган экан.

² Қадимий яҳудий ривоятларида айтилишича, римлик Лукреция деган қиз, шоҳ ўгли Секст бадном қилгандан кейин, ўзини-ўзи ўлдирган экан.

³ К л е о п а т р а — миср шоҳининг қизи.

⁴ Г а н н и б а л — римликлар билан жанг олиб борган корфагонлик саркарда, милoddан олдинги иккинчи асрда яшаган.

вас туғдириш ниятида ора-сира ясама таҳсин ва офаринлар айтишарди.

Бу гаплардан ниҳоят хотинлар дунёга фақат ўз-ўзини қурбон қилишу солдатларнинг бемаъни ҳавасларига бўйсунини учун келган деб ўйлаш мумкин эди.

Монах аёллар оғир ўйга толгандай кўринар, ҳеч нарса ни эшитмас. Дўндиқ эса жим ўтирарди.

Уйлаб кўриш учун Дўндиқни бир кун ихтиёрига қўйишди. **Энди уни** илгаригидек хоним деб атамай қўйишди, **гарчи сабабнинг ҳеч ким аниқ** билмаса ҳам, тўғридан-тўғри «қиёгина» деб муомала қила бошлашди. Бундан мурод уни эришган ҳурматидан бир поғона настга тушириш ва касбидан киши номус қилишини ўзига англатиб қўйиш бўлса керак.

Шўрва келтирилиши билан Фоланви жаноблари кириб яна кечаги гапни такрорлади:

— Прусс офицери «Элизабет Русседан сўранг, ҳали ҳам ўша гапида туриптими?» деб сўраяпти, — деди.

Дўндиқ қуруққина қилиб:

— Ҳа, — деди.

Бироқ овқат маҳалида тил бириктирганлар иттифоқи сусая борди. Луазонинг оғзидан бир-иккита чакки сўз ҳам чиқиб кетди. Ҳар бири зўр бериб янги мисоллар келтиришга ҳаракат қилишар, лекин ҳеч нарса топа олмас эди. Графиня бирдан, бирор мақсад билан эмас, балки, динни хиёл эслаб қўйиш учунми — монах аёлларнинг кексасидан авлиёлар ҳаётида бўлиб ўтган ибратли воқеалардан айтиб беришини сўради. Ахир авлиёларнинг кўпи бизга қолса гуноҳ дейиладиган ишларни қилишган, лекин агар ўша иш худо йўлига ёки яқин кишининг фойдаси учун қилинган бўлса дин тарикатлари уни кечирган-ку. Бу жуда кучли далил эди, графиня бундан фойдаланди. Шунда руҳонийларнинг ҳар бирига хос йўсинда индамай розилик билдирганиданми, ё ўзини гўлликка солганиданми, жонининг ҳузури бўлган бетамизлигиданми кекса монах аёл уларнинг фитнасига катта ёрдам қилди. Уни уятчан деб ўйлашган эди. У ўзининг дадиллиги, сўзамоллиги ва чўрткесарлигини кўрсатди. Зимдан айёрлик билан қилинадиган ишлардан ҳеч хижолат чекмас, эътиқоди темир таёқдай, ишончи оғмайдиган, виждони шакшубҳадан ҳоли эди. У Авраамнинг¹ қурбонига табиий бир нарса деб қарарди, чунки агар кўкдан амр келса ўзи ҳам дарҳол ота-онасини ўлдиришга тайёр эди, унинг фикрича, агар ният холис бўлса, ҳеч иш тангрининг қаҳрини

¹ Авраам — Иброҳим найғамбар.

ке келтирилган экан. Графиня кутилмаган ёрдамчининг руҳоний-
лиш борунидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақса-
дида «халис ниятда ҳар йўл билан борилса ҳам айби йўқ»
дейишган ҳақиқат тўғрисида уни гапга солди.

Графиня унга саволлар берарди:

— Шундай қилиб, эгачи, агар ният халис бўлса тут-
ган йўлингизу қилган ишларингизнинг ҳаммасини тангри
кечиради, денг?

— Бунга шак келтириб бўладими, хоним? Аксари
маломат қилишга лойиқ ҳар ишларики бор, ният халис бўл-
ганидан таҳсинга лойиқ бўлиб қолган.

Улар шу таҳлитда тангрининг иродаси, унинг хоҳиши,
унинг нима қилишини олддан билишга уринишиб, худога
ҳеч даҳли бўлмаган ишларгача унга ёпиштиришиб, га-
пириб ўтиришди.

Бу гапларни усталик билан ниқоблаб, одоб доирасида
айтилмоқда эди. Лекин монах кийими кийган тақводор
қизнинг ҳар бир сўзи фоҳишанинг ғазаб билан кўрса-
таётган қаршилиқ қалқонини теша бошлади. Кейин сўз
бир оз четга бурилди. Тасбиҳ ушлаган аёл ўз тариқати,
монастирлари, ўз пири тўғрисида ва ўзи авлиё Никифор¹
жамоатининг севимли ҳамшираси бўлган, ёнидаги мушфиқ
аёл ҳақида сўзлай кетди. Булар Гаврга, чечак касали
авж олган госпиталда ётган солдатларни боқишга чақир-
тирилган экан. У чечак касалини муфассал сўзлаб, касал
ётган бахтсизлар ҳақида ҳам гапирди. Пруссак туфайли
йўлдан қолиб бу ерда ўтиришганида, эҳтимол, булар жо-
нига ора кириши мумкин бўлган қанчаю-қанча француз
ўлиб кетар! Унинг касби аскарларни даволаш эди, у Қримга,
Италияга ва Австрияга борган, у ўз сафарларидан га-
пирар экан, ўзини гўё фақат аскар кетидан боришга, жанг
қизиб турган чоқда ярадорларни жанг майдонидан олиб
чиқишга ва бир оғиз сўз билан ўжар жангини ҳар қандай
бошлиқдан афзалроқ бўйсундиришга қодир, эпчил ва жан-
говар монах аёллардан қилиб кўрсатди. Бу ҳақиқий шад-
дот ҳамшира эди. Унинг бениҳоят чўтир юзи уруш харо-
баларини эслатарди.

Унинг сўзи қор қилгандай туюлиб, ундан кейин бошқа
ҳеч ким лом демади.

Овқат тамом бўлиши биланоқ ҳамма уй-уйига тарқал-
ди ва эртасига эрталаб анча кеч чиқди.

Нонушта тинч ўтди. Кеча сепилган уруғлар униб чиқиб,
ҳосил беришини кутишмоқда эди.

¹ Авлиё Никифор — монастирнинг номи.

Чошгоҳ пайтида графиня айланиб келишни таклиф қилди, шунда граф, олдан келишиб қўйилган маслаҳатга кўра, Дўндиқни қўлтиқлаб бошқалардан кейинроқда юрди.

У, Дўндиққа обрўли эркаклар бузуқ хотинларга менсимай қиладиган бетакалуф муомала қилиб, ўзининг ижтимоий табақаси даражасида туриб, кеккайган ҳолда, уни «қизгинам» деб гап бошлади ва тўғридан-тўғри мақсадга ўта қолди.

— Шундай қилиб, борди-ю прусс армияси енгилиб қолгундай бўлса бизларни ҳам, ўзингизни ҳам хавф-хатарлар остида қолдириб, ҳаётингизда шунча марта йўл қўйиб келган ишингизга яна бир марта йўл қўймаслик билан бизни шу ерда тутиб турмоқчимисиз?— деди.

Дўндиқ жавоб бермади.

У Дўндиққа ширин сўзлар, далиллар ва туйғу билан таъсир этмоқда эди. У «граф»лик даражасида тургани ҳолда хушмуомала бўлиб, йўлдан оздирувчи ширин сўзлар айтиб хушомад қила билди. У Дўндиқнинг қўлидан келадиган хизматни кўкларга кўтарди, ундан нақадар миннатдор бўлишларини айтди, кейин тўсатдан хушчақчақлик билан сенсираб:

— Билсанг, азизим, у ватанида кам топиладиган гўзал қизнинг қўлини ушлагани учун мақтанса ҳам арзийдида,— деди.

Дўндиқ индамади, бошқаларга етиб олди.

Уйга келганларидан сўнг Дўндиқ дарҳол ўз уйига кириб кетди-ю, қайтиб чиқмади. Ҳамманинг тоқати тоқ бўлди. У қандай қарорга келар экан? Агар қаттиқ туриб олса — иш хароб!

Овқат вақти бўлди, уни кутишлари беҳудага чиқди. Ниҳоят, Фоланви жаноблари кириб келиб, Руссе хонимнинг тоби қочиб қолди, овқатни ўзларинг еяберишларинг мумкин, деди. Ҳамма «нима гап бўлди экан?» деб турарди.

— Кўндими?— деб сўради.

— Ҳа.

У, одоб юзасидан, ҳамроҳларига ҳеч нарса демади-ю, фақат хиёл бош ирғаб қўйди. Ўша он ҳамма енгил тортиб «уф!» деди. Чехралар ёришди.

— Тра-ля-ля-ля, агар шу ерда шампанское топилса пулини ўзим тўлайман,— деди Луазо қичқириб.

Саройвон тўртта шиша кўтариб кириб келганда Луазо хонимнинг юраги увишиб кетди. Ҳамма очилиб, шовқинсурон солди. Юракларга қувонч сиғмас эди. Карре-Ламадон хонимнинг нозанинлигини граф энди пайқагандай бўлди,

фабриканг графиняга илтифот қила бошлади. Сухбат қизиб, жонлашиб, аския авж олди.

Луазо тўсатдан **чўчиб** кетгандай, чеҳраси ўзгарди ва қўлларини кўтариб:

— **Жим!** — деди.

Ҳамма ҳайрон бўлиб, ҳатто қўрқиб, жим бўлди. Луазо кулоқ солди, қўллари билан «жим туринглар» деб ишора қилди, шифтга қараб яна тинглаб турди-да, ўзининг одатдаги товуши билан:

— **Хотиржамлик**, ҳеч гап йўқ, — деди.

Гап нима устидалигини ҳеч ким билдиргиси келмаса ҳам ҳамманинг юзидан табассум кечди.

Чорак соатлардан сўнг Луазо яна ҳалиги ҳазилини қилди ва уни бутун кечбўйи бир неча марта такрорлади, у шифтга қараб, гумашталиқ вақтида ўрганган аскияларини ишлатиб, иккинчи қаватдаги кимгадир қочириқ қилиб, кинояомуз сўзлар айтарди. Баъзан дили озор тортган одамдай хўрсиниб: «Шўрлик қиз!» дер, ёки газаб билан тишини гижирлатиб: «оҳ, аблаҳ, пруссак» деб қўярди. Бу иш ҳамманинг эсидан чиққандай бўлганда у бир неча бор шифтга қараб титроқ овоз билан: «бас!» «бас!» деб қичқирарди ва ўзича:

— **Ишқилиб** яна кўрайлик-да, аблаҳнинг қўлидан эсон-омон қутулсин-да! — деб қўярди.

Ҳазиллар жуда **ярамас бўлганига қарамай**, ҳаммани қизиқтирар ва ҳеч кимни койитмасди, чунки газабланиш ҳам барча бошқа нарсалар сингари шаронгга боғлиқ, бу ерда ҳозир аста-секин жуда айнима кайфият туғилган эди.

Ичкилик вақтида хотинларнинг ўзлари ҳам анча-мунча ўйноқи ҳазиллар қила бошлашди. Ҳамманинг кўзлари сузилган, кўп ичилган эди. Ҳатто одоб доирасидан четга чиқа бошлаганда ҳам улуғворлигини йўқотмайдиган граф уларнинг ҳолини кутбда қишлашдан қутилганларга, кайфиятини эса, ҳалокатга учраган кемадаги одамларнинг ниҳоят жанубга йўл очилганини кўриб шодланишига ўхшатди, унинг сўзлари ҳаммага маъқул бўлди.

Жуда очилиб кетган Луазо қадаҳ кўтариб ўрнидан турди:

— **Халос бўлишимизга, ичамиз!** — деди.

Ҳамма ўрнидан туриб, унинг сўзларини қайтарди. Хонимларнинг қистови билан, ҳатто **монах хотинлар** ҳам бир умр оғизларига олмаган кўпиклик **винодан тотиб** кўришга рози бўлишди. Улар бу вино лимонадга ўхшаркану фақат ундан ширинроқ экан, дейишди.

Луазо бу гапларга якун ясаб:

— Фортепиано бўлмади-да, кадрилга ўйнаб ташлардик! — деди.

Корнюде бирон оғиз сўз айтмади, бирон ҳаракат ҳам қилмади, у ғамгин хаёлларга чўмган ҳолда узун соқолини ундан ҳам узайтирмоқчи бўлаётгандай онда-сонда тортиб қўярди. Ниҳоят, ярим кечага бориб тарқала бошлаганларида, оёқ устида зўрға турган Луазо бехосдан Корнюденинг қорнига бир уриб қалдираб қолган тили билан:

— Нега бугун машқингиз паст кўринади? Нега индамай ўтирибсиз, гражданин? — деди.

Корнюде шиддат билан бошини кўтарди, кўзларида ўт чақнаб тургани ҳолда, даҳшатли назар билан ҳаммага бир қур қараб олгач:

— Билсангиз, ҳаммангиз ҳам аблаҳлик қилдингиз! — деди.

У ўрнидан туриб эшик ёнига борди, яна бир қайта «ҳа, аблаҳлик!» деди-да, чиқиб кетди.

Аввалига ҳамма хижолат бўлди. Шошиб қолган Луазо анграйиб турарди, кейин ўзининг худбин ҳолига қайтди ва тўсатдан:

— Узум гўр, биродар, гўр! — дея, қаҳқаҳ уриб кулди. Бу гапга ҳеч ким тушунмаганлигидан у «йўлак сирларини» гапириб берди. Қаттиқ кулги кўтарилди. Хонимлар хахолаб тўполон қилишди. Граф билан Карре-Ламадон жаноблари қотиб-қотиб кулишди, уларга бу, ақлга тўғри келмайдиган ишдек туюлди.

— Ростдан-а? Шундай қилдимиз-а?

— Айтяпман-ку, ўзим кўрдим.

— У унамадимиз?..

— Кўшни уйда пруссак бор эди-да.

— Бўлмаган гап!

— Азбаройи худо!

Граф кулгидан энтикарди. Фабрикант икки қўли билан қорнини ушлаб қолди. Луазо гапида давом этди:

— Албатта бугун унинг юрагига кулги сиғмайди-да. Уччаласи яна ичаги узилгунча, кўзларидан ёш чиққунча қотиб-қотиб кулишди.

Шундан кейин тарқалишди. Бироқ ичи қора Луазо хоним ўринга ётар чоғида эрига: «Карре-Ламадоннинг заҳар хотини бугун оқшом ўлганининг кунидан кулиб ўтирди», деди.

— Биласанми, агар хотин киши мундирни кўрганда эс-ҳушидан айриладиган бўлса, унинг учун барибир: француз кийганми, пруссак кийганми!.. Махлуқ-да! Ўзинг кечир, танграм!

Тонг оттуғна қоронғи йўлақда занф шилдирашлар, шаршалар, хўрсинишлар, ялангоёқ қўйилган енгил одим товушлари, қулоқ илғар-илғамас гичир-гичирлар эшитилиб турди. Саройға тушганлар шубҳасиз, жуда кеч уйқуга кетишди, чунки эшиклар тагидан анчагача нозик шуъла тушиб турди. Шампанское ичгандан кейин баъзан шундай бўлади, у уйқуни беҳаловат қилади, дейишади.

Эртасига қиш қуёсининг нури остида кўзларни қамаштириб, қор ялтириб ётарди. Отлар қўшилган дилижон дарвоза олдида кутмоқда эди. Пуштиранг кўзларида қорачиғи нуқтага ўхшаб турган, патлари хурпайган бир гала оқ каптарлар олти от оёғи тагида виқор билан юриб, буғ чиқиб турган гўнгни титиб, дон ахтаришмоқда эди.

Пўстинига ўралиб олган кучер араванинг олдида ўтириб мунштуғини чекар, чиройи очилган йўловчилар йўлга олган овқатларини шошиб-пишиб аравага ортишмоқда эди.

Дўндиқнигина кутиб туришганди. Ниҳоят, у ҳам кўринди.

У ҳаяжон ва хижолат ичида тортинибгина ҳамроҳларининг ёнига борди. Лекин улар, гўё унинг келганини пайқамандай баравар тескари ўгирилиб олишди. Граф обрў сақлаб, ифлос тегмасин дегандай қилиб, хотинининг қўлтиғидан олиб, четроққа тортди.

Дўндиқ ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди, кейин ўзини ўнглаб олиб, фабрикантнинг хотини ёнига борди ва бўйинини қисиб:

— Эсонмисиз, хоним,— деди.

У таҳқирланган одам сингари аста назар ташлади ва такаббурлик билан хиёл бош ирғаб қўйди. Ҳаммаси ўзини бирон иш билан қаттиқ банддек кўрсатар ва гўё Дўндиқ этагига ифлос бир нарса илаштириб келгандай ундан мумкин қадар қочишарди. Кейин ҳамма дилижонга чиқа бошлади. Дўндиқ эса энг кейин чиқди ва индамасдан аввалги жойига бориб ўтирди.

Гўё уни энди танимаётгандай ва пайқамаетгандай кўринишарди, Луазо хонимгина унга узоқдан ғазаб билан бир қараб қўйгач, эрига шивирлаб:

— Ундан узоқда ўтиришим қандай бахт-а,— деди.

Оғир арава кўзғалди. Яна сафар бошланди.

Бошда ҳамма индамай ўтирди. Дўндиқ бош кўтара олмас эди. Унинг ҳам ёнида ўтирганларга ғазаби келар, ҳам ўзини пруссакнинг қучоғига итарган шу мунофиқ кишиларнинг гапига кириб унга бўса бериш билан тубанлашгандек ҳис қиларди.

Лекин тездан графиня, Карре-Ламадон хонимга қараб

қилган муомаласи билан ҳаммага малол келаётган сукутни бузди:

— Сиз, д'Этрель хоним билан таниш бўлсангиз керак?

— Ҳа, ўртоқмиз.

— Жуда гўзал хотин-а!

— Ажойиб дилбар-да! Чиндан ҳам нодир зот-да, бунинг устига ўқимишли, табиатан нафосат эгаси, жуда яхши ашула айтади ва жуда ажойиб расмлар чизади.

Фабрикант граф билан суҳбатлашарди. Дилижон деразаларининг шақир-шуқури орасида баъзан: «купон — тўланш — даромад — муддатида» деган сўзлар эшитиларди.

Тоза артилмаган столда беш йилдан бери ўйналавериб мой босиб кетган эски картани меҳмонхонадан ўғирлаб олган Луазо хотини билан Безик ўйинини бошлади.

Монах аёллар белларида осилиб турган узун тасбиҳларини қўлга олишди, баравар чўқинишди ва бирдан лаблари чаққон қимирлаб, гўё ким тез айтишга мусобақа қилаётгандай, англаб бўлмайдиган дуони тез-тез ўқий бошлашди: дам-бадам санамни ўпиб, яна чўқинишар, яна шошиб узлуксиз пичирлашарди.

Корнюде хаёлга ботиб, қимирламай ўтирарди.

Уч соат йўл босганларидан кейин Луазо карталарни йиғиштириб:

— Овқатланиб олсак чакки бўлмас, — деди.

Шунда хотини каноп билан боғланган тугунни ечиб, унинг ичидан бир бўлак яхна гўшт олди, яхшилаб япроқлаб тўғради ва эр-хотин ея бошлашди.

— Биз ҳам бошлаймизми? — деб сўради графиня.

Эри хўп дегандан кейин икки кишига атаб олинган овқатни очди. Ичида қуён гўшти борлигига ишора қилиб, қопқоғига қуён сурати солинган чўзинчоқ чинни идишдан овқат: бошқа хил гўшлардан қилинган, қиймалар қўшилган жигарранг парранда гўшти устида узун-узун бўлиб ёғи қотиб қолган, суви қочирилмай ҳозирланган яхна эди. Уроғлик газетадан очиб олинган, ёғи юзига тепиб, ялтираб турган яхши пишлоқ устида «ҳодиса» деган ёзув кўзга чалинарди.

Монах аёллар саримсоқ ҳиди келиб турган бутун бир колбасани олишди. Корнюде эса қўлларини кенг пальтосининг чуқур чўнтақларига баравар тикиб, биттасидан тўртта пишган тухум, бошқасидан бўлка ноннинг қирғоғини олди. У тухумни арчиб, пўчоғини оёғи тагидаги похолга ташлади ва ея бошлади. Тухумнинг саригидан тўкилган оч сариқ ушоқлар унинг узун соқолида юлдузга ўхшаб турарди.

Дўндик эрталаб турганида шошиб қолганидан ҳеч нарса ололмаганди. Энди бемалол кавшаётган бу одамларга қараб, алам қилиб бўғила бошлади. Бошда жуда тутоқиб кетди, аччиқ устида оғзига келганини тўкиб солмоқчи бўлди, лекин ғазоби бўғзига тиқилиб гапиролмади.

Ҳеч ким унга қарамас, ҳеч ким унинг тўғрисида ўйла-мас эди. Назарида, уни қурбон қилиб, кейин кераксиз ифлос латта сингари улоқтириб ташлаган бу ҳалол муттаҳамларнинг нафрати савалаб бораётгандай эди. Шунда ҳалигилар очкўзлик билан еб битирган турли-туман мазали овқатларга лиқ тўла савати, иккита жўжаси, сомсалари, ноқлари ва тўрт шиша бордо виноси ёдига тушди. У тараф қилиб тортилиб, сўнг узилиб кетган тордай, тўсатдан жаҳлидан тушди, хўрлиги келиб йиғлаб юборай деди. Ёш болалардек ёшини ютиб, ўзини босиб олишга уринди, лекин киприкларида тўлиб-тошиб ёш ялтиради, тездан икки томчи-си юзларидан аста юмалаб тушди, унинг кетидан бошқалари худди тик жардан оқиб тушаётган сув томчилари сингари кўтарилиб турган кўкрагига туша бошлади. Дўндик ўзига ҳеч ким эътибор қилмаслигига ишонгани ҳолда ҳаракатсиз, ранги ўчган, қоматини ростлаб, бир нуқтага тикилганича ўтирарди.

Лекин, графиня унинг кўз ёшларини кўриб қолди ва ишора билан эрига кўрсатди. У «қандай қилай, менда нима айб» дегандай елкаларини қисиб қўйди. Луазо хоним аста бўлса ҳам, лекин ажаб бўлди дегандай кулиб:

— Ўзининг расволигига йиғлапти,— деб пичирлади.

Монах аёллар ортган колбасини қоғозга ўраб қўйиб, яна ибодат қила бошлашди.

Шунда Корнюде еган тухумларини ҳазм қиларкан, узун оёқларини қаршисидаги скамейка тагига тиқиб, орқага ташланди, қўлларини қовуштириб, гўё ғалати нарса ўйлаб топгандай илжайиб қўйди ва ҳуштак чалиб «Марсельеза»ни айта бошлади.

Ҳамманинг қовоғи солинди. Бу халқ қўшиғини ҳамроҳлар хушламаса керак. Улар асабийлашиб, ғазабланиб, шарманка товушини эшитаётган ит сингари улиб юборгудай бўлишди.

Корнюде буни сезиб, ҳадеб ҳуштагини чалаверди.

Ҳатто баъзи-баъзида:

Ватан муҳаббати муқаддас!
Уч олиш амр этсин руҳингда,
Олиб бор эй, азиз озодлик,
Ўз ҳомийларингни жангга!..

деган сўзларни ҳам қўшиб қўярди.

Энди арава тезроқ юрмоқда, "унки қор босилиб қолган эди. Узундан-узоқ, неча соатлик, ўнқир-чўнқир кўнгилсиз йўлбўйи бениҳоя тарақа-туруқ ичида, шом қоронгусида, зулмат қучоғида то Дъеппга етгунча у ўзининг ўжарлик билан, жон отиб чалаётган бир хилдаги ўч олувчи ҳуштагини тўхтатмади, чарчаган, асабийлашган йўловчиларни ашулага қулоқ солиб, оҳангга мос келадиган сўзларни хотирлатишга ва уларнинг ҳар бирини оҳангга жўр қилишга мажбур этиб борарди.

Дўндиқ ҳамон йиғларди, гоҳ-гоҳида қоронғида, ҳар икки мисра орасида унинг ўзини тута олмаган чоғидаги ҳўнгир-хўнгир йиғиси эшитиларди.

АСИРЛАР

Урмон жимжит, фақат дарахтларга тушаётган қорнинг аста шитирлаши эшитилди. Бу енгилгина қуруқ қор кундузи ёға бошлаб, шох-бутоқларга муз момигини тўкиб, ўтларнинг хазон бўлган япроқларига кумуш парда ташлаб, йўлларга катта, оппоқ ва юмшоқ гилам ёйиб, бу дарахт денгизининг бениҳоя сукутини қуюқлаштирмоқда эди.

Урмон қоровулхонасининг остонаси олдида ёш бир жувон энгларини шимариб, болта билан ўтин ёрмоқда. Бу баланд бўйли қадди-қомати келишган ва бақувват ўрмон қизи — отаси ўрмончи ва ўзи ўрмончининг хотини эди.

— Бугун тунда ёлғиз ётамиз, Бертина, уйга кир, қоронғи тушиб қолди. Эҳтимол ўрмонда пруссаклар ва бўрилар изғиб юргандир, — деган товуш эшитилди уйдан.

Урмончининг хотини қулочини кериб, қарсиллатиб ўтин ёраркан:

— Бўлдим, она. Ҳозир, ҳозир кираман, қўрқма ҳали ёруғ-ку, — деди.

Кейин у уйга ўтин ва бир боғ шох олиб кириб ўчоқ ёнига тахлади, яна эшикка чиқди. Дераза қопқоқларини, яхлит дубдан ясалган оғир қопқоқларни ёпди ва қайтиб кириб эшикни тамбалаб қўйди.

Бужмайиб, кексайиб, қўрқоқ бўлиб қолган онаси олов ёнида ўтириб ип йигирмоқда эди.

— Дадагнинг уйда йўқлиги ёмон-да, — деди кампир, — иккита хотиннинг қўлидан нима келади?

— Ҳа, мен-чи, бўрини ёки пруссакни бир амаллаб отиб ташларман, ахир! — деб жавоб берди жувон ва ўчоқ бошида осиглик турган катта тўппончага ишора қилди.

Унинг эри пруссаклар ҳужум бошлаган вақтларидаёқ аскарликка олинган ва хотинлар эса Дилда лақабли Никола Пишона деган кекса отаси билан ёлғиз қолишган. У бўлса уйдан кетишга, шаҳарга кўчиб тушишга асти кўнмаётган эди.

У ерга яқин шаҳар Ратель бўлиб, у тоққа солинган қадимги қалъа эди. Бу ватанпарварлар шаҳри; унинг аҳо-

лиси босқинчиларга қаршилиқ кўрсатишга, шаҳардан чиқмасликка ва эски одатда кўра қамалга бардош беришга қарор қилишган. Генрих IV ва Людовик XIV замонида Ратель граждани икки марта қаҳрамонона мудофаа билан ном чиқарганлар. Энди эса, агар уларни қалъа деворлари ичида ёндириб юборсалар ҳам худди шундай қилинади.

Шундай қилиб, улар тўплар ва милтиқлар сотиб олишди, кўнгилиларни қуроллантиришди. Батальонлар ва роталар тузишиб, қалъа майдончасида эртадан кечгача машқ қилинади. Уларнинг ҳаммаси: нонвойлар, боққоллар, қасоблар, нотариуслар, адвокатлар, дурадгорлар, китоб сотувчилар, ҳатто аптекачилар истеъфодаги драгун офицери Лавинь жанобларининг қўл остида навбати билан маълум соатда машқ қилинади. Лавиннинг ўзи ҳозир Раводан жанобларининг қизига уйланиб, ундан мерос қолган дўконда атторлик қиларди.

Лавинь жаноблари қалъа комендант деган унвон олди ва ёшлар аскарликка кетгани учун у, жон-жаҳди билан мудофаага тайёрлик кўраётган ҳамма аҳолининг бошини бириктирди. Семизлар ёғини камайтириш ва нафас қисишдан қутулиш учун кўчаларда йўртиб, ҳаллослаб юришар, камқувватлар чайир бўлиш учун оғир-оғир нарсаларни кўтаришарди.

Ҳамма пруссақларни кутмоқда. Лекин пруссақлар кўринмасди. Аммо яқин ўртада туришарди, уларнинг разведкачилари ўрмон билан икки марта Дилда лақабли ўрмончи Никола Пишонанинг қоровулхонасигача келишган. Тулки сингари зийрак кекса ўрмончи чопганича келиб шаҳарликларни бу ишдан хабардор қилган, шундан сўнг тўпларнинг оғзи ўша ёққа қаратиб қўйилган. Лекин душмандан дарак йўқ эди.

Дилданинг уйи Авелин ўрмонида авангард постлик хизматини ўтарди. Чол ҳафтада икки марта шаҳарга бориб озиқ-овқат келтирар ва атрофда бўлаётган янгиликлардан шаҳарликларни хабардор қиларди.

Чол ўша куни шаҳарликларга бориб, ўтган куни кундузи соат учларда немис пиёда аскарларидан кичикроқ бир отряди унинг уйига келганини ва ўша заҳотиёқ олдинга қараб кетганини, отряднинг бошлиги, унтер-офицер франдузча билади, деб айтгани кетгани.

Чол шаҳарга кетаётганида изғиб юрадиган бўрилардан қўрқиб, шербашара иккита бўрибосар итини ўзи билан эргаштириб кетган, хотинларга эса тунда эшикларни яхшилаб беркитиб ётинлар, деб айтган эди.

Хотинларнинг ёши ҳеч нарсадан қўрқмас, кексаси эса доим жон титроғига учраб:

— Бунинг оқибати яхшилик билан тугамас, кўрарсан, яхшилик билан тугамас,— дерди.

Уша куни кечқурун кампирни ҳар вақтдагидан кўпроқ ваҳима босди.

— Билмайсанми, отанг қачон келаркин?— деб сўради у.

— Ўн бирдан олдин келмаса керак. Комендантнинг уйида овқат егани қолганида ҳамиша кеч келади,— деди қизи.

Еш жувон овқат пиширгани эндигина қозон осиб сув қуйган эди, мўридан эшитилаётган номаълум шарпани пайқаб, турган жойида қотиб қолди.

— Эшитяпсанми, ўрмонда юришибти... камида етти-саккиз киши,— деди шивирлаб.

Онаси қўрқиб кетиб ип йигиришни тўхтатди ва:

— Оҳ, худойим, отанг йўқ-ку! — деб пичирлади.

Кампир гапини тамом қилмаган ҳам эди, қаттиқ зарбдан эшик ларзага келди.

Хотинлар жавоб қилишмовди, эшик орқасидан гулдираган товуш билан бақариб:

— Оч! — деди биров.

Бирпасдан кейин яна ўша товуш:

— Оч эшикни, бўлмаса бузиш! — деди.

Шунда Бертина ўчоқ бошида осиглик турган катта тўппончани олиб, юбкасининг чўнтагига солди ва қулоғини эшикка қўйиб туриб:

— Ким?— деди.

— Бу мен, ўтган кундаги отряд.

— Нима ишингиз бор?— деди яна Бертина.

— Отрядимдан эрталаб адашдим. Сиз очиш керак, бўлмаса мен эшикни синдириш,— деди.

Ўрмончи жувоннинг эшик тамбасини туширишдан бошқа иложи йўқ эди, оғир эшикни қия очиб қорнинг хирагина ёруғида олти кишини, олтита прусс солдатини, ўша, ўтган кун келганларни кўрди.

Бертина жаҳл билан:

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсизлар?— деди.

Унтер-офицер яна:

— Адашиб қолдим, бутунлай адашиб қолдим ва мен уйингизни кўриб танидим. Мен эрталабдан бери ҳеч нарса емадим, отрядим ҳам,— деди.

— Уйда онам билан мендан бошқа ҳеч ким йўқ,— деб тихирлик қилди Бертина.

Солдат мулойимлик билан:

— Хечкиси йўқ. Мен сизларни хафа қилмайман, фақат сиз овқат беришингиз керак, бўлмаса ҳазир биз очлик ва ҳорғинликдан йиқилиш.

Ўрмончи жувон ўзини четга олиб:

— Киринглар,— деди.

Солдатлар киришди, уст-бошлари қор, қор қўнган каскалари бўлса устига кўпиртирилган қаймоқ солинган пирожноега ўхшарди, уларнинг ҳориганликлари кўриниб турарди.

Ўрмончи жувон столнинг икки томонидаги ёғоч эшакларни кўрсатиб:

— Ўтиринглар,— деди,— мен сизларга овқат пишириб бераман, тинкаларинг жуда қуриганга ўхшайди.

Жувон эшикни тамбалади.

Кейин қозонга яна сув қўйди, яна ёғ, картошка солди, ўчоқ бошидаги чангакка илиғлик турган ёғни олди ва ярмини кесиб уни ҳам қозонга ташлади.

Олти солдат очликдан кўзлари жовдираб, хотиннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришарди.

Қурол ва каскаларини бир бурчакка уйиб қўйиб, мактаб курсисида ўтирган ювош болалардек кутиб ўтиришди.

Кекса она яна ип йиғиришга тушди ва минут сайин аланглаб босқинчи солдатларга қараб қўярди. Уйда чархнинг ғувиллаши, ёнаётган оловнинг шитирлашию қайнаб чиқаётган овқатнинг биқир-биқири эшитилиб турарди, холос...

Лекин эшик орқасидан ажиб бир товуш, йиртқичнинг пишқиришига ўхшаш қаттиқ пишқириқни эшитиб, ҳаммалари сапчиб туришди.

Немис унтер-офицери милтиғига қараб югурди. Ўрмончи жувон ишора билан уни тўхтатди.

— Бўрилар,— деди у кулимсираб.— Сизларга ўхшаб улар ҳам ўрмонда оч изғиб юришади.

Немис ишонмади ва ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлди, лекин эшик очилар-очилмас, лапанглаб қочиб кетаётган иккита сур бўрини кўрди.

У ўрнига келиб ўтираркан, гудраниб:

— Мен ишонгим келмаган эди,— деди.

Кейин овқатни кутиб ўтирди.

Улар каттароқ луқма олиш учун оғизларини қулоқларига етгунча очиб, очкўзлик билан овқат ея бошлашди; кўзларини ҳам катта очишар, томоқларидан овқат қувурдан ўтаётган сувдай қулт-қулт қилиб ўтарди. Иккала аёл сариқ соқолларнинг қандай тез қимирлашига, гўё силки-

ниб турган ўсимлик ичига тушиб ғойиб бўлаётган картош-каларга қараб жимгина ўтиришарди.

Кейин немислар чўллашди, ўрмончи жувон сидр сузиб чиққани ертўлага тушиб кетди. У жойда анчагина ҳаяллаб қолди. Бу ертўла гумбаз тахлит қилиб солинган бўлиб, айтишларига қараганда революция йилларида турма ҳам, яширинадиган жой ҳам бўлган экан. У ерга ошхонанинг бурчагидаги қопқоқни очиб, айланма зина билан тушилар эди.

Бертина хурсанд, ўзича ич-ичидан кулиб чиқди. У немисларнинг олдига бир кўза сидр қўйди. Кейин онаси билан ошхонанинг нариги бурчагида ўтириб овқат еди.

Солдатлар овқатни еб бўлиб, курсида ўтирган жойларида мудраб қолишди. Солдатларнинг дам униси, дам буниси пинакка кетиб, пешонасини столга уриб олар ва уйғониб кетиб қаддини ростларди.

Бертина унтер-офицерга:

— Оловга яқинроқ жойга ўтақолинглар, ҳаммага ҳам жой етарли, онам билан биз менинг уйимга чиқиб ётамиз,— деди.

Иккала аёл юқори қаватга чиқиб кетишди. Уларнинг эшикни қулфлаганлари, анчагача нари-бери юрганлари эшитилиб турди ва ниҳоят жим бўлишди.

Пруссаклар оёқларини оловга қилиб, шинелларини юма-лоқлаб бошларига қўйиб, ерга чўзилишди ва тездан олтови олти хил: бири чийиллаб, бири йўғон, лекин ҳаммаси бир хилда узун ва баланд хуррак торта бошлашди.

Худди уйнинг деворига отаётгандек қаттиқ ўқ овози чиққанида уларнинг ухлаганларига анча вақт бўлган бўлса керак. Солдатлар ирғиб ўринларидан туришди, яна гумбурлаб икки ўқ узилди, унинг орқасидан яна учта отилди.

Юқоридаги эшик ланг очилиб ялангоёқ, ички кийимда, қўлида шам, ғоят қўрққан ўрмончи жувон кўринди.

— Французлар,— деди қиз ғўлдираб,— камида икки юз киши. Агар сизларни бу ерда кўришса, уйга ўт қўйиб юборишади. Тезда ертўлага тушинглар, лекин шовқин-сурон қилманглар. Агар товушларинг чиқса ҳаммамиз ҳам ҳалок бўламиз.

Унтер-офицер шошганидан:

— Биз кўнади, биз кўнади,— деди шивирлаб,— қаердан тушишимиз керак?

Хотин шошиб ертўланинг қопқоғини очди ва олтига немис кетма-кет айланма зинадан, пиллапояни оёғи билан пайпаслаганича туртиниб ертўлага тушиб кетди.

Лекин сўнги касканинг учи тушиб бўлар-бўлмас, Бертина ертўланинг девордай қалин, зилдай дуб қопқоғини қарс этиб ёпти. Каттакон турма қулфидаги калитни икки марта буради ва асирларнинг бошида ўйин тушиб юборишдан ўзини зўрға тийиб, ҳузур қилиб аста кулди.

Улар қопга, темир панжаралнк туйнукдангина ҳаво кириб турадиган тошдан ясалган мустаҳкам қопга тушгандай қимирламай туришарди.

Бертина яна тезда олов ёқди, яна овқат пиширгани қозон осаркан:

— Бугун тунда отам хўб чарчайди-да,— деб сўзланди.

Кейин ўтириб кута бошлади. Жимликда соатнинг бир хилда қаттиқ тиқ-тиқ қилишигина эшитилиб турарди.

Ёш жувон ҳар замонда соатнинг стрелкасига қараб-қараб қўяр, унинг бу қарашида «мунча секин юраётир?» деяётгандай бир ифода бор эди.

Лекин тездан назарида оёғи тагида ивир-шивир эшитилаётгандай бўлди. Ғишт гумбазлар остидан тушуниб бўлмайдиган гаплар эшитилиб турарди. Афтидан пруссақлар қўлга тушганларини пайқаб қолишган кўринади, бир оздан кейин унтер-офицер айланма зинадан чиқиб бор кучи билан ертўланинг қопқоғини ура бошлади.

— Очиш! — деди у товуши борича бақириб.

Қиз ўрнидан турди ва яқинроқ бориб унинг тилини масхара қилиб:

— Сиз нима хоҳлаш? — деди.

— Очиш!

— Мен очиш йўқ.

— Очиш бўлмаса, мен эшикни синдириш! — деди немис жони чиқиб.

Қиз хандон ташлаб кулиб:

— Синдирақол, синдир, чироғим! — деди.

Немис дуб қопқоқни милтиқ кўндоғи билан ура бошлади. Лекин бундай қопқоқни чўқмор билан ҳам бузиб бўлмас эди.

Ўрмон қизи немиснинг пастга тушиб кетаётганини эшитди. Кейин солдатлар кетма-кет чиқиб қопқоқнинг мустаҳкамлигини ва ўз кучларини синаб кўришди. Лекин уриниш беҳудалигини англаганларидан кейин, яна пастга тушиб, маслаҳат қила бошлашди. Аёл аввал уларнинг сўзларига қулоқ солди, кейин кўча эшикни очиб, қоронғиликка қулоқ сола бошлади. Узоқдан итнинг ҳуришини эшитди. Овчиларга ўхшаб ҳуштак чалди, ўша заҳоти қоронғиликдан иккита катта ит чиқиб келди ва жилпанглаб қизга қараб югурди. Қочмасин деб, қиз уларнинг бўйнидан ушлаб олди. Сўнг жони борича:

— Хо,-о, ота! — деб қичқирди.

— Хо-о, Бертина,— деган жавоб эшитилди жуда узоқдан.

Қиз бир оз кутиб тургач, яна:

— Хо-о, ота! — деди.

— Хо-о, Бертина,— деган жавоб эшитилди яқиндан.

— Туйнукнинг рўпарасидан ўтма. Ертўлада немислар бор,— деди ўрмончининг қизи унга.

Чап томондаги икки дарахт орасида тўсатдан чолнинг новча қомати пайдо бўлди.

— Ертўлада немислар бор? Нима қилади у ерда? — деб сўради чол ҳаяжонланиб.

Ёш жувон кулиб юбориб:

— Ҳа, кечагилар. Ўрмонда адашиб қолишган экан, тириккина турсин деб ертўлага солиб қўйдим,— деди.

Сўнг, ўқ узиб немисларни қўрқитганини ва ертўлага қамаб қўйганини бошдан-оёқ сўзлаб берди.

Чол ҳамон қовоғини солиб:

— Энди уларни нима қиламан? — деди.

— Бор, Лавинь жанобларини отряди билан олиб кел. Буларни асир қилиб олсин. Хўб севинади-да! — деди қизи.

Шундан кейин чол Пишон ҳам кулимсираб:

— Рост айтасан, хўб севинади! — деди.

— Мана овқат, егину, тездан чоп,— деди қизи.

Чол аввал икки идишдаги овқатни итларининг олдига қўйиб, сўнг столга ўтириб овқат ея бошлади.

Гангир-гунгир гапни эшитгач, немислар жим бўлиб қолишди. Чорак соатдан сўнг Дилда яна йўлга тушди. Бертина эса қўлларини жағига тираганича кута бошлади.

Асирлар яна кўзгалиб қолишди. Энди улар қичқиришар, ҳадеб чақиришар, милтиқнинг қўндоғи билан жон борича ертўланинг мустаҳкам қопқоғини уришарди.

Бир оздан кейин яқин орада бирон немис отряди бўлса, эшитиб қолармикан деган умид билан туйнукдан ўқ уза бошлашди.

Ўрмончининг қизи қотиб қолгандай ўтирарди: лекин немисларнинг шовқин-сурони унинг гашига тегар ва безовта қиларди. Қизда қаттиқ ғазаб қўзғалди. Аблаҳларнинг товушини ўчириш учун ўлдириб ташлагиси келди. Тоқати тоқ бўлиб, кўзини соатдан узмай ҳар минутни ҳисоблай бошлади.

Отаси кетганига бир ярим соат бўлди. Энди у шаҳарга етгандир. Қиз уни кўриб тургандай. Мана, отаси бўлган воқеани Лавинь жанобларига сўзлаб бераётир. Лавиннинг юраги ҳовлиқиб, ранги ўчиб кетди ва қўнғироқ чалиб

хизматчисини чақирди, шинель ва милтиғини келтириб беришни буюрди. Бертинанинг қулогига кўчаларни янгра-тиб чалинаётган ногора товуши эшитилаётгандай бўларди. Қўрқиб кетган одамлар деразалардан қарайди. Кўнги-лилар шошиб-пишиб, юрган йўлида қилич қайишини тугма-лаганича нафаси оғзига тиқилиб, югуриб уйларидан чиқиш-ишти ва комендантнинг уйига қараб кетишяпти.

Кейин отряд шошганича зулмат ичида, қор уюмлари ора-сида Дилданинг бошчилигида ўрмонга жўнайди.

У ҳадеб соатга қарарди, «бир соатдан кейин шу ерда бўлишади».

Унинг бутун вужудини асабий бир бетоқатлик қамраб олган эди. Минутлар бениҳоя чўзиларди. Яна қанча кутиш керак, ахир?

Ниҳоят, стрелкалар унинг мўлжалича отряд етиб кели-ши керак бўлган вақтни кўрсатди.

У келишаётганмикин, деган умидда қулоқ солгани яна кўча эшикни очди. Эҳтиёт билан лип этган сояни кўрди, чўчиб қичқириб юборди. Бу отаси эди.

— Бирон ўзгариш бўлмадимми, билиб кел деб мени юбо-ришди,— деди у.

— Йўқ, ҳеч қандай ўзгариш йўқ.

Шундан сўнг чол чалган узун ва қаттиқ ҳуштак овози зулматни ёриб ўтди.

Тездан дарахтлар орасида аста яқинлашиб келаётган қора соялар; ўн кишидан иборат авангард кўринди.

Дилда ҳадеб:

— Туйнук рўпарасидан ўтманглар,— деб такрорларди.

Олдин келганлар кейин келганларга ҳалиги хатарлик ер-ни кўрсатишарди.

Ниҳоят, ҳар биттасида икки юзтадан ўқ бўлган икки юз кишилик асосий отряд етиб келди.

Лавинь жаноблари ҳовлиққанидан титраган ҳолда ўз одамларини шундай қилиб жойлаштирдик, уй ҳар томон-дан ўралди. Ертўлага ҳаво кириб турадиган қора тешик рўпарасидаги кенг жойгина бўш қолди.

Кейин Лавинь жаноблари уйга кирди ва гўё буғланиб, туйнук орқали учиб кетгандай кўмилиб жим ўтирган душ-маннинг сони ва жойланиши ҳақида маълумот олди.

Лавинь жаноблари ертўланинг қопқоғини тепди ва: — Жаноб прусс офицери!— деб чақирди.

Немис жавоб қилмади.

— Жаноб прусс офицери!— деб такрорлади комендант.

Яна жавоб бўлмади. У дамани чиқармай ўтирган немис-ни қурол-аслаҳаси билан таслим бўлишга йигирма минут

уйлади. Унга ҳам, солдатларига ҳам жазо бермаслик ва ҳарбий унвонини қолдиришни ваъда қилди. Лекин на розилигини ва на ёвлашишини билдиргудек бирон аломат эшитишга муяссар бўлмади. Аҳвол анча оғирлашди. Қўнгиллилар исиниш умидида кучерларга ўхшаб ер тепинишар, ўзларини ўзлари елкаларига уришар, ҳа деса яна туйнукка қарашар, ҳар қайсисида ҳам ўша ердан югуриб ўтсам нима қиларкан, деган болаларча истак кучайиб борарди.

Уларнинг ичида Подевон деган битта жуда эпчил одам бор эди, ниҳоят, ўша мардлик қилди. Кийикдай югуриб келиб, туйнукнинг рўпарасидан чопиб ўтди. Ҳеч гап бўлмади. Асирлар ўлиб қолгандай туюларди.

— У ерда ҳеч ким йўқ,— деди биров.

Яна битта солдат ҳалиги даҳшатли туйнук рўпарасидан югуриб ўтди. Кейин худди ўйин бошлангандай бўлди. Худди қувлашмачоқ ўйнаётган болаларга ўхшаб, оёқлари остидаги қорни сачратиб, минут сайин битта солдат у отряддан бу отрядга чопиб ўта бошлади. Шаҳарликлар исиниш учун шох-шаббаларни териб, катта- катта гулханлар ёқиб юборишди ва олов ёруғи ўнг томондан чап томонга югуриб ўтган одамга бир нафасгина шуъла ташларди.

— Малуазон, сенинг галинг!— деди қичқириб кимдир.

Малуазон семиз нонвой эди. Уртоқлари ҳамиша унинг қорнидан кулишарди.

У иккиланиб қолди. Ҳамма кула бошлади. Шунда юрагига сал дадиллик бериб, катта қорнини силкитганича ҳарсиллаб-гурсиллаб чопиб кетди.

Бутун отряд кула бериб ичаги узилди.

— Баракалла, баракалда, Малуазон!— деб унга далда беришарди.

У энди йўлнинг учдан икки қисмини чопиб ўтган эди, тўсатдан туйнукдан қисқагина қип-қизил аланга сочилди.

Ўқ узилди. Семиз нонвой додлаганича муккаси билан қорга йиқилди.

Ҳеч ким ёрдамга бормади. Сўнг унинг ўзи оҳ-воҳ қилиб эмаклаб, хатарли доирадан четга чиқиши билан ҳушидан кетди.

Ўқ сонининг юқорисига, энг сергўшт жойига тегипти.

Биринчи қўрқув, биринчи саросимадан сўнг яна кулги кўтарилди.

Лекин шу он уй остонасида комендант Лавинь кўринди. У қандай ҳужум қилиш режасини тузиб чиққан эди, баланд овоз билан:

— Мисгар Планшю шогирдлари билан!— деди.

Уч киши олдинга чиқди.

— Уйнинг тарновларини суғуриб олинг,— деди.

Чорак соат ичида комендантга йигирма метр тарнов топиб келишди.

Сунг комендант жуда аҳтиёт бўлиб, ертўла қопқоғининг бир четини тешишни ва унга қудуқдаги насос трубаининг бир учини улашни буюрди. Кейин шодлиги ичига сизмай:

— Ҳозир немис жанобларига ичгани сув берамиз,— деди.

Унга жавобан ҳамма хурсанд бўлиб, «урра!» деди ва севинчли қичқириқлар, қаҳқаҳалар эшитилди. Комендант ҳар беш минутда алмашиб турадиган ишчи батальонлар тузди ва:

— Насосни босинглар!— деди.

Насос ишга тушди, қувурдан қулдираган товуш ўтдида, ертўланинг зинасидан олтин балиқлик ҳовузга тушаётган шаршаракдек, шариллаб сув оқиб туша бошлади.

Ҳамма нима бўларкин, деб кутмоқда эди.

Бир соат ўтди, икки соат, уч соат ҳам ўтди.

Капитан туюққанича ошхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, вақти-вақти билан қулоғини ерга қўйиб кўрар, душман нима қилаётганини ва қачон таслим бўлишини билишга уринарди.

Энди душман шошиб қолди. Уларнинг сўзлашгани, шалошлаб сувда юраётгани, бочкаларни қўзғатаётгани эшитилди.

Эрталаб соат саккизларда туйнукдан овоз келди.

— Мен хоҳлар эдим, француз офицер жаноблари билан сўзлашсам,— деди французчалаб, тили келишмагани ҳолда.

Лавинь бошини деразадан сал чиқариб:

— Таслим бўласизми?— деди.

— Мен таслим бўламан.

— Ундай бўлса яроғ-аслаҳаларингизни ташланг.

Ўша заҳоти туйнукдан қорга бир милтиқни ташлаб юборишди, кейин иккитани, сўнг учтани ва ҳаммасини ташлашди.

— Бошқа йўқ. Тезроқ тўхтатиш. Мен ўялман,— деди ҳалиги овоз.

— Тўхтатинг!— деди комендант.

Насос тўхтади. Ошхона солдатлар билан лиқ тўлганида комендант: «Милтиқ ушлаб тайёр бўл», деб буйруқ берганидан кейин, ўзи шошмасдан ертўланинг қопқоғини очди.

Аввал тўртта бош, тўртта сап-сарик, узун- узун ва ҳўл сочлик бош кўринди. Ундан кейин қўрққан, ивиган, совуқ

қотган олтита немис кетма-кет чиқди.

Уларни дарҳол ушлаб боғлашди ва солдатлар икки туркумга бўлинишди: биттаси асирларни, биттаси хомага боғлаб ясалган замбилда ётган Малуазонни қуршаб, бехосдан ҳужум бўлиб қолишидан чўчиб, ўша ондаёқ йўлга тушишди.

Рателга ғалаба билан қайтишди.

Лавинь жаноблари прусс авангардини асир олгани учун орден билан мукофотланди, семиз нонвой эса жанг майдонида ярадор бўлгани учун ҳарбий медаль олди.

МАДЕМУАЗЕЛЬ ФИФИ

Прусс командири майор граф фон Фарьсберг Гобелен креслода орқасига ташланиброқ, оёқларини жуда гўзал ишланган камин тахтасига қўйиб ўтириб, келтирилган хатларни ўқиб тамомлай деб қолган эди. У Ювил қасрида уч ойдан бери турар ва шу тахлитда ўтиравериш натижасида шпорлари ҳалиги тахтани кундан-кун чуқурроқ ўяборарди.

Бир пиёла буғланиб турган кофе қўйилган тўғарак столча папиросдан куйган, ликёр томган, пакки билан ўйилган: голиб офицер қалам учлаб ўтирган чоқларида, ширин, хаёлларга берилиб кетиб, ҳалиги қимматбаҳо тошлар ўрнатилиб ишланган столчани ўйиб рақамлар, шакллар солиб ўтирарди.

Майор хатларни ўқиб бўлгач, армия почта бўлими бошлиғи янгигина келтирган немис газетасини кўздан кечириб чиқди, сўнг ўрнидан турди, уч-тўртта нам гўлани каминга ташлади (жаноб офицерлар аста-секин истироҳат боғлари дарахтларини кесиб ёқишмоқда эди) ва дераза ёнига борди.

Ёмғир, Нормандияга хос ёмғир биров ғазаб билан тўкиб ташлаётгандай шовуллаб, жадаллаб, ҳаммаёқни кўлоб қилиб, қиялаб ёғмоқда. Чиндан ҳам Франциянинг тунги туваги бўлган Руан вилояти бундай ёмғирлари билан ном чиқарган.

Офицер сув кўлмак бўлиб турган яланг ерларга, соҳилларига тошиб оқлётган Андел дарёсига узоқ тикилиб турди ва бармоғи билан дераза ойнасини чертиб, Рейн вальсини чала бошлади; у оёқ товушини эшитиб, орқасига қаради; бу унинг ўринбосари, мансаби бизда капитанга тенг келадиган барон фон Кельвенгштейн экан.

Майор елкалари кенг, барваста, кўкрагини тутиб ётган узун ва елпигич нусха соқолли киши эди; у бутун вужуди билан ҳурпайиб ҳужумга тайёрланиб турган товусни эслатар, лекин бунинг думи энгаги тагида ҳурпайганди. Унинг кўзлари кўк, сокин ва совуққина боқарди; юзида австралияликлар билан бўлган жангда теккан қиличнинг изи —

тиртиги бор. У яхши офицергина эмас, яхши одам деб ҳам танилган.

Капитан пакана, қип-қизил башарали семиз киши бўлиб, қоринни жуда танғиб боғлайди, қизғиш соқол-мўйловларини қириб юради, лекин тикондек сариқ туклари бир хил ёруғда йилтираб, юзига фарфор суриб қўйганга ўхшаб кетади.

Қачонлардир бўлиб, энди эсидан ҳам чиқиб кетган майхўрликлардан бирида у олдинги икки тишидан айрилган, шунинг учун ҳам гапирганда сўзни тупуриб ташлаётганга ўхшатиб, англаб бўлмайдиган қилиб сўзлайди, қоқ миясида монахларнинг дўписидек жойдаги сочи тушиб кетган; бу тақир гардиш атрофини сап-сариқ, жингалак соч қуршаган.

Командир унинг қўлини қисиб сўрашиди ва хизмат юзасидан бўлган рапортни тингларкан, пиёладаги кофени (эртадан бери олтинчисини) бир кўтариб ютди, сўнг иккаласи дераза ёнига борди, яна ўша, кўнгилсиз кечираётган ҳаётлари ҳақида сўзлашди. Бола-чақали, ювошгина майор ҳар нарсага кўникарди, лекин ўтакетган бузуқ, фоҳишахоналарнинг доимий меҳмони, учига чиққан хотинбоз капитан бу хилват жойдаги уч ойлик мажбурий парҳездан ёрилгудай бўлган эди.

Эшик секин тақиллаши билан комендант: «Киринг», деди, эшикдан автомат-солдат¹ лардан бири кирди; у индамай туриши билан нонушта тайёрлигини билдирарди.

Унвони кичик офицерлардан учтаси алақачон ошхонада ўтиришганди: поручик Отто Фон Грослинг ва иккита подпоручик — уларнинг бири фриц Шейнаубург, иккинчиси жажжигина, сап-сариқ, димоғдор, солдатларга нисбатан қўпол, мағлубларга нисбатан бераҳм, ҳар баҳона билан милтиқ дори сингари портлаб кетишга ҳозир турган маркиз Вильгельм фон Эйрик эди. Францияга кирганларидан бери ўртоқлари уни мадемуазель Фифи деб аташар эди. Унинг бўғиб қўйгандай хипча беллиги, энди сабз қилиб келаётган мўйловлик рангпар юзи, сернозлиги, яна асосан унинг одатланиб қолган бир хулқи — барча жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан бўлган нафратини ифодалашда французчалаб, ҳуштак аралаш «fi, fi dons!» деб қўйиши бундай ном олишига сабаб бўлган эди.

Ювиль қасрининг меҳмонхонаси узун қилиб солинган шоҳона бир уй бўлиб, бу хонадаги ўқ тегиб, юлдузсимон чатнаган қадимги ойнаклар ва қилич билан парчаланган флан-

¹ Автомат-солдат — ўзининг фикри, муҳокамаси йўқ деган маънода.

дер шпалер¹ лари мадемуазель Фифининг бўш қолганида қиладиган эрмагини кўрсатиб турарди.

Деворларда осифлиқ уч дона оилавий расм: ҳарбий кийимдаги жангчи, кардинал ва суд раисининг расмлари бўлиб, улар ҳозир мадемуазель Фифи оғзиларига тиқиб қўйган узун чинни трубкини чекиб туришар, йиллар ўтиши билан олтин ҳали ўнгиб кетган рамкадаги, белини хипча қилиб бўққан кибор хотин кўмир билан қуюқ қилиб чизилган катта мўйловларини кўрсатиб мақтанаётгандай турарди.

Офицерлар ёмғир қўйиб тургани учун қоронғи, ҳар бир нарсга мағлубият акси урганидан кўнгилсиз, дубдан ясалган қадимги паркетлари майхона полидек ифлос харобага айлантирилган уйда жим ўтириб нонушта қилишаётганди.

Овқат еб бўлиниб ичкиликка тушилди, папирос чекишди ва ҳаммаларининг жонларига теккан диққатбозлик ҳақидаги кундалик суҳбатларига кўчишди. Коньяк ва ликёр шишалари қўлдан-қўлга ўтар, офицерлар ўзларини стол суянчига ташлаб, сархонаси тухумга ўхшаган, гўё готентотларнинг² кўзини куйдириш учун қилингандай турли бўёқларга бўялган чинни трубкини оғизнинг бир четида тишлаган ҳолда, оз-оздан ва тез-тез вино ҳўплаб қўйишарди.

Қадаҳлар бўшаши билан улар диққатбозликка начора дегандай яна тўлдиришарди. Мадемуазель Фифигина ҳар гал қадаҳни уриб синдирар, хизмат қилиб турган солдатлардан бири унга дарҳол янгисини келтирарди.

Тамакининг аччиқ тутуни уларни чулғаб олган ва улар бекорчи одамлардек паришонҳоллик билан қайғули, мудроқ бостирадиган ғамгин кайфга ботганди. Тўсатдан барон ирғиб ўрнидан турди ва ёрилиб:

— Жин урсин, бу нимаси-а? Ортиқ бундай туриб бўлмайди, бирон илож қилиш керак, ахир,— деди кичқириб.

Пруссакнусха, қўпол ва анқов башара икки немис, поручик Отто билан подпоручик Фриц бир оғиздан:

— Капитан, нима қилайлик, бўлмаса?— дейишди.

Капитан бир нафас ўйланиб қолди, кейин:

— Нима қилардик? Командир ижозат берсалар кичкинагина базм қиламиз,— деди.

Майор оғзидаги трубкисини олди-да:

— Қандай базм, капитан?— деди.

Барон унинг ёнига келди.

— Ҳаммасини ўз устимга оламан. «Лаббай, тақсир»ни Руанга юбораман, у хотин топиб келади, қаердан топишини

¹ Фландер шпалери — деворга сирилган газлама.

² Готентотлар — ваҳший қабила.

билиб қўйганман. Биз кечки овқат тайёрлаб қўямиз, керак нарсаларнинг ҳаммаси шу ерда бор, бир кеча бўлса ҳам хурсандчилик қиламиз.

Граф фон Фальсберг кулумсираб елкаларини қисди ва: — Эсингизни едингизми, дўстим,— деди.

Лекин барча офицерлар сакраб туриб командирини ўраб олишди-да:

— Рухсат бера қолинг, майор жаноблари, ахир бу ер кишини зериктирадиган жой,— деб илтимос қила бошлашди.

Ниҳоят командир кўнди: «Майли»,— деди ва ўша заҳоти барон «Лаббай, тақсир»ни чақирди. У бир кекса фельд-фебель бўлиб, ҳеч қачон, ҳеч ким унинг юзида табассум кўрган эмас, лекин бошлиқларининг ҳар қандай буйруқларини ҳам жон-дили билан бажо келтирарди.

У, қоматини ростлаб туриб, совуққонлик билан бароннинг топшириғини тинглади, сўнг чиқиб кетди. Беш минутлардан кейин полкнинг брезент соявонли тўрт от қўшилган катта араваси қуйиб турган ёмғир остида шаҳарга жўнади.

Бир зумда тўсатдан ҳамма енгил тортди. Бўшашиб ўтиришдан асар ҳам қолмади, чеҳралар очилиб, суҳбат қизиди.

Гарчи ёмғир боягидай қуйиб турган бўлса-да, майор, ҳаво анча ёришгандай бўлди, деди. Поручик Отто бўлса, ҳадемай бутунлай очилиб кетади, деди. Ҳатто мадемуазель Фифи ҳам жойида ўтиролмаб қолди, дам ирғиб ўрнидан турар, дам ўзини креслога ташлар, нимани синдирсам экан, деб бераҳм кўк кўзларини атрофга аланглатарди. Сарик йигитча тўсатдан ҳалиги мўйловли хотинга тикилиб туриб тўппончасини олди.

— Сен бу ишларни кўрмасанг ҳам бўлади,— деди у ва ўтирган жойида қорага олди. Кетма-кет отилган икки ўқ суратнинг кўзларини ўпириб ўтди.

Кейин мадемуазель Фифи:

— Энди мина қўямиз!— деди қичқириб.

Гўё қизиқ бир эрмак топилгандай, ҳамма ўша он жим бўлиб қолди.

Мина — мадемуазель Фифининг жуда яхши кўрадиган овуноқларидан, ўзи ўйлаб чиқарган бузиш усули эди.

Бу жойнинг қонуний эгаси граф Фернан д'Алуа д'Ювиль мулкани ташлаб кетаркан, девор орасига яширган кумуш буюмларини демасак, бошқа ҳеч нарсасини на олиб кетишга, на яширишга улгурган. Ўзи катта бой ва меценатлардан¹ бўлгани учун унинг ошхонага ёндош қилиб солин-

¹ Меценат — тараққийпарвар.

гаи меҳмонхонаси, қочиб кетмасидан олдин ҳақиқий муза-хона эди.

Деворларига қимматбаҳо суратлар, аквареллар осилган, столчалар, этажеркалар, нозик ишланган катта жовонларда юзлаб турли ҳайкалчалар, япон вазалари, саксон чиннисидан ясалган ҳар хил нарсалар, хитой ўйинчоқлари, фил суяги ва венеция чиннисидан қадим замонда ишланган буюмлар — нодир ва ранг-баранг нарсаларга лиқ тўла эди.

Энди улардан баъзи бирларигина бутун қолган. Улар талаб кетилгани йўқ: майор граф фон Фарльсберг наҳот бунга йўл қўйса, лекин вақти-вақти билан мадсмуазель Фифи «мина қўйиб» турар ва ўша куни бутун офицерлар роса беш минут чин кўнгилдан хурсанд бўлишарди.

Ёш маркиз қўл келадиган нарса топиб чиқиш учун меҳмонхонага кетди. У ердан «пуштилар оиласи»¹дан бўлган кичкинагина хитойи чойнак топиб чиқди, унинг ичига милтиқ дори тўлғазди-да, жўмрагидан пилик қўйиб ёндирди ва ҳалиги жаҳаннам машинани олиб югурганича меҳмонхонага кетди.

У югуриб қайтиб чиқиб, эшикни беркитди. Ҳамма немислар чехраларида, нима бўлар экан, деб турган гўдаклар сингари, табассум билан кутиб таришар эди; портлаш бинони титратиб ўтиши билан ҳамма бирдан меҳмонхонага қараб чопди.

Ҳаммадан олдин мадсмуазель Фифи кирди ва ниҳоят боши учиб тушган терракот Венераси² олдига бориб, шодлиги ичига сиғмай чапак чалди; ҳар ким ҳам полдан чинни парчасиңи олишга шошар, янги портлаш натижасини текширар ва чиннидаги қайси дарзлар аввалги портлашдан қолганлиги ҳақида баҳслашар эди; майор эса янги чиққан Нерон³ усули билан тор-мор қилинаётган санъат асари парчалари сочилиб ётган катта залга оталарча назар ташлаб турарди. У ердан хурсанд бўлиб чиқиб, ҳаммадан олдин келаётган командир:

— Бугун жуда соз бўлди, — деди.

Лекин ошхона папирос ва милтиқ дорининг бир-бирига қоришиб чиққан дудига тўлган, нафас олиб бўлмасди. Командир деразаларни очиб юборди, қадаҳларда қолган коньякни ичиб қўйгани қайтиб кирган офицерлар ҳам ўзларини дарҳол очиқ турган дераза ёнига олишди.

Деразадан уйга рутубатли ва зах ҳиди келиб турган ҳаво кирар, уларнинг соқолига сув зарралари кўнарди. Немислар

¹ Пуштилар оиласи — бир нав хитой чинниси.

² Терракот венераси — Венеранинг сополдан ясалган ҳайкали.

³ Нерон — биринчи асрда яшаган Рим подшоши.

ёмғир остида эгилаётган катта дарахтларга, пастак қора булутлардан тушиб, катта сайхон ерларни кўмиб бораётган селга қараб туришарди. Узоқда ёмғир пардаси орқали бутхонанинг сурранг чўққилари кўриниб турарди.

Пруссаклар келганидан бери бутхона жомининг овози чиқмаган. Босқинчилар бутун округда биттагина қаршиликка: бутхона сукутига дуч келишди. Кюре уйида тургани келган прусс солдатларини индамасдан қабул қилар ва боқарди. У душман командирининг бир шиша пиво ёки Бордо виносини баҳам кўрайлик, деган таклифини ҳам бир неча марта қабул қилди. Командир бўлса Кюренинг ўртада туриб қиладиган марҳаматларидан фойдаланарди-ю, лекин бутхонанинг қўнғироғини бирон марта бўлса ҳам урдирининг уддасидан чиқа олмас эди. Кюре қўнғироқ чалишдан кўра ўзини ўққа тутиб беришни ортиқроқ кўрарди. У оккупацияга бўлган ўз норозилигини шундай ғаразсиз, унсиз норозилик билан билдирарди, бу хилда индамай туриш, унинг айтишича, қуроли қон эмас сабрдан иборат бўлган художўй одамга муносиб норозилик эди. Ун чақирим теварак-атрофдагилар ўз бутхонасининг ўчакишиб ун чиқармай туриши билан халқ мотамини кўрсатишга жасорат қилаётган қаҳрамон аббат шантавуанни мақтай бошлашди.

Бу қаршилиқдан руҳланган бутун қишлоқ халқи қандай қилиб бўлса ҳам ўз пастерини¹ қўллаб-қўлтиқлашга ҳозир, ҳар қандай бало-қазога чидашга тайёр эди, чунки бу унсиз қаршилиқ билан аббат миллат шаён-шарафини сақлаётир деб билишарди. Деҳқонлар бўлса шундай қилиш билан гўё ватанга Бельфора билан Страсбургдан² кам хизмат қилмаётгандай, дуруст ибрат кўрсатаётгандай ва қишлоқларининг номи шу билан абадий ўчмайдигандай ҳис этишарди; бошқа ҳамма жиҳатдан улар голибларга — немисларга бўйсунушарди.

Командир ва офицерлар бу безиён довиюракликдан кулишар ва ерли халқ ўзларига нисбатан хуш муомала қилгани, нима десалар кўнганлиги учун немислар уларнинг бу тилсиз иэҳор қилинаётган ватанпарварлигига тоқат қилишаётган эди.

Фақат ёш маркиз Вельгельм, агар ихтиёр унинг қўлида бўлса, бутхонани қўнғироқ чалишга мажбур қиларди-я. Бошлигининг ҳалиги ўжар Кюрега нисбатан дипломатлик билан мурувват қилиши уни ўртарди; у, командирдан «бир мартагина, фақат бир марта шунчаки, кулги учун қўн-

¹ Пастер — католик руҳонийси.

² Бельфора ва Страсбург — халқ қаҳрамонлиги билан ўзини душмандан мудофаа қилган шаҳарлар.

ги роқ чалдиришга» рухсат сўрамаган кун йўқ эди. Сўраганда ҳам мушукдек эркаланиб, хотинчасига ишва қилиб, позини ўтказмоқчи бўлаётган инжиқ маъшуқа сингари охири товуш билан илтимос қиларди. Аммо командир асло кўнмас ва мадемуазель Фифи аламини «мина қўйиш»дан оларди.

Бешала офицер ҳам нам ҳаводан нафас олиб бир неча дақиқа дераза ёнида туришди. Ниҳоят, подпоручик фриц илжайиб:

— Қизлар саёҳатга чиққанда ҳаво ёмон бўлди-да,— деди кулиб.

Шу билан ҳар ким ўз ишига қараб кетди, овқат ҳозирлигини ўз зиммасига олган капитаннинг ташвиши кўп эди.

Кечқурун яна йнгилишди ва бир-бирларини кўриб кулиб юборишди: ҳаммалари бетёғи суртган, атир сепган, силаниб-сийпанган, парадга чиққан одамдай озода кийинишган эди. Командирнинг сочидаги оқи эрталабгига қараганда камайиб қолгандай кўринар, капитан бўлса соқолини шундай тоза қирибдики, бурни тагидаги мўйлови ловиллаб ёниб тургандай бўлиб қолипти.

Ёмғир тинмаган бўлса ҳам деразаларни ёпишмади. Орасира биров бориб деразадан қулоқ соларди. Соат олтидан ўн минут ўтгач, барон узоқда келаётган арава товушини эшитди. Ҳамма деразага ёпирилди; тездан эшик ёнига соявонли арава келиб тўхтади: елкаларигача лой сачраб, буғ чиқариб, пишқариб келаётган тўрт от, йўртганича шаҳардан тортиб келганди.

Беш хотин беш нозанин зинадан чиқа бошлади, буларни капитаннинг «лаббай, тақсири» хат элтиб берган ўртоғи диққат билан, чертиб-чертиб тахлаб берганди.

Хотинлар ортиқча тарағ қилишмади, чунки буларнинг яхши пул тўлашларидан кўнгиллари тўқ эди. Уч ой ичида улар пруссакларни анча яхши билиб олишган бўлса ҳам, лекин одамларга ва шароитга кўникишган эди. Йўлда келатуриб, ҳали сўниб етмаган виждоннинг таъналарига жавобан: «Касбимиз шу бўлгандан кейин на чора!...» деб ўзларига тасалли беришарди.

Хотинлар тўғри меҳмонхонага қараб юришди. Харобага айланган меҳмонхона чироқ ёруғида яна ҳам кўнгилисизроқ кўринар, уй эгаси девор орасига яшириб кетган қимматбаҳо идишлар, кумуш асбоблар ва ноз-неъматлар қўйилган стол бу ерни боқинчилик қилиб келгандан кейин овқатланмоқчи бўлаётган каллакесарлар уясига ўхшатиб кўрсатарди. Капитан, шодлиги ичига сиғмай, дарҳол хотин-

ларни эгаллаб олиб, худди кунда керак бўлиб турадиган буюмдай, у ёқ-буёғини айлантриб, қучоқлаб, ҳидлаб кўриб, уларга айш-ишрат матоҳидай баҳо бера бошлади, уч йигит биттадан қиз танлаб олмоқчи бўлган эди, у қаттиқ қарши турди, чунки офицерларнинг мансабига қараб, шу ерда ҳам зинҳор рутбани бузмасдан, одиллик билан ўзи бўлиб бермоқчи эди.

Шундай қилиб, эътирозлар, баҳслар, гиналарга ўрин қолмасин деб у қизларни бўйига қараб бир қаторга тизди ва команда бераётган кишидай энг новчасидан:

— Отинг нима?— деб сўради:

Қиз ҳам жўрттага йўғон овоз билан:

— Памела,— деди.

— Памела номли биринчи номер командирга,— деди капитан.

Иккинчи — Блондинка деганини ўпиш билан капитан уни ўзига танлаганини билдирди. Тўладан келган Аманда дегани поручик Оттога, Ева-Свекла дегани подпоручик Фрицга берилди. Энг ёш ва нозик офицер маркиз Вельгельм фон Эрикка капитан энг кичкинасини — қора соч, кўзлари қоп-қора сиёҳдек Рашель деган ёшгина яҳудий қизни берди. Унинг қаншари сал пастроқ, бурун учи кўтаринки бўлиб, шу насл ичидан битта чиққан ва уларнинг ҳаммаси қирғий бурун бўлади деган қондани бузиб турарди.

Хотинларнинг ҳаммаси ҳам чиройли, тўлагина, бир-биридан унча фарқ қилмайдиган, кундалик ҳаётлари, машғулотлари бир хилда бўлгани ва фоҳишахонанинг акси урганидан бўлса керак, хулқлари, ранг-рўйлари ҳам бир хилда эди.

Ёш йигитларнинг уччаласи ҳам йўлдан келганлари учун ювинтриб-тарантриб келишни баҳона қилиб ўз хонимларини дарҳол олиб кетишмоқчи бўлди: аммо капитан булар ташқарига чиқиб келса яна бошқа хотинни хоҳлаб қолишларини ва тақсимотни бузишларини кўзда тутди-да, ўзлари ҳам чиннидек тоза, дастурхонга ўтираверса бўлади, деб қайтарди. Унинг тажрибакорлиги енгди. Улар беҳисоб бўсалар, интизорлик бўсалари билан чегараланиб қўяқолишди.

Бирдан Рашель қалқиб йўталди, кўзларидан ёш ва бурун тешикларидан тутун чиқди, маркиз ўпаркан, унинг оғзига тамаки тутунини пуфлаб юборган эди. Қизнинг жаҳли ҳам чиқмади, оғиз очиб индамади ҳам, фақат эгасининг кўзларига қаттиқ тикилиб қўйди ва қора кўзларининг ичидида ғазаб ўйнади.

Ҳамма ўтирди. Командир ҳам жуда хурсанд эди: у ўнг

томонига Памелани, чап томонига Блондинкани ўтқизди ва салфетканинг таҳини очаркан:

— Зап яхши иш қилдингиз-да, капитан,— деди.

Поручик Отто билан подпоручик Фриц ўз хонимларига гўё улар кибор хотинлардан бўлгандай муомала қилиб, уларни сал хижолатга қўйишмоқда эди. Аммо барон фон Кельвенгштейн ўзини ўз муҳотида ҳис қилар, очилиб-сочилиб, оғзига келган айнима гапларни қайтармас, силлиқ таралган қизғиш сочларигача ловуллаб ўтирарди. У хотинларга француз-рейн шеvasида сўзлар, унинг майхоналарга хос ширин сўзлари кемшиқ тишлари орасидан тупук ара-лаш фонгандек отилиб чиқиб, хотинларга сачрарди.

Аммо хотинлар бу сўзларнинг бирон оғзига тушунишмасди; гапира олмаганидан оғзидан нотўғри чиқаётган ифлос ва уят сўзларни ишлата бошлагандан кейингина унинг сўзлари хотинларни қизиқтирди. Хотинлар такрорласин деб, барон, ярамас сўзларни жўрттага бузиб айтаётганда хотинлар ёнларида ўтирган эркакларга ташланиб, кула бошлашди. Улар жон деб бароннинг сўзларини такрорлашарди. биринчи шишадан кейиноқ маст бўлишиб, одатдаги ҳолатларига келишди. Урганиб қолган қилиқларини ишлатиб, ўнг ва чап томонларида ўтирганларни ўпишар, ёнидагиларни чимчилашар, чинқиришар, тўғри келган қадаҳдан ичишар, французча ашулалардан ва душман билан яқин муомалада бўлганларидан бери ўрганиб олган немис ашулаларидан айтишарди.

Тезда эркаклар ҳам ёнларида ҳис этиши ва сезиши мумкин бўлган хотин борлигидан димоғлари чоғ бўлиб, эриб кетишди, ўзларида йўқ ҳайқиришиб идиш-товоқларни синдира бошлашди, ҳар стол орқасида турган солдат лоқайдлик билан уларга хизмат қиларди.

Ёлғиз командиргина ўзини тутиб ўтирарди.

Маркиз фон Эйрик — мадемуазель Фифи бўлса Рашельни тиззасига олди ва лоқайд эҳтирос билан дам унинг бўйнига тушиб турган қоп-қора жингалак сочларидан ўпар, дам кўйлагининг ёқасидан чиқаётган латиф ҳароратни ҳидлар, гоҳ ўзининг бузиш, хароб қилиш йўлидаги беомон майлига эрк бериб уни кўйлаги устидан чимчилаб чинқиртирарди. Баъзан кучининг борича яҳудий қизни бағрига қаттиқ босиб унинг гунчадай лабларидан шундай қаттиқ ўпардики, иккаласининг ҳам нафаси қайтиб кетгудай бўларди; тўсатдан қизнинг лабини тишлаб олди, қизнинг энгагидан кўкрагига қон оқиб туша бошлади...

Қиз йигитнинг кўзларига яна қаттиқ тикилиб, қонини артаркан:

— Бунинг учун товон тўлайдилар,— деди.

Мадемуазель Фифи захарханда қилиб:

— Нима бўпти, тўлайман,— деди.

Ичкилик келтирилди. Шампанское қуйила бошланди. Командир ўрнидан турди ва гўё малика Августанинг¹ соғлигига ичаётгандай қадаҳ кўтарди-да:

— Хонимларимизнинг соғлиги учун!— деди.

Шундан кейин кетма-кет, маст солдатларга хос, айниқса тилни яхши билмаганлари учун айнима чиқаётган уятсиз ҳазиллар билан аралаш қадаҳ кўтаришлар бошланди.

Немислар, бири орқасидан иккинчиси туриб, хотинлар олдида ўзларини ақллироқ кўрсатишга ва мажлис аҳлини кулдирадиган сўз айтишга уринишарди. Анча маст бўлиб, кўзлари сузилиб, тиллари зўрга сўзга келаётган хотинлар ҳар гал қутуриб чапак чалишарди.

Ўтиришга рух киргизиш мақсадида капитан яна қадаҳ кўтариб:

— Юракларни таслим қилганимиз учун ичайлик!— деди.

Шунда ичкиликдан боши айланган, асл шварц Вальт айиғига ўхшаш поручик Отто мастликда бўладиган ватанпарварлиги тутиб кетиб, ирғиб ўрнидан турди ва:

— Францияни енгганимиз учун!— деб ҳайқирди.

Хотинлар қанчалик маст бўлмасин, жим бўлиб қолишди. Рашель бўлса сесканиб кетиб, унга қаради ва:

— Менга қара, ҳали шундай французлар борки, уларнинг олдида бу гапни айтгани ботинолмайсан,— деди.

Ичкиликдан кайфи чоғ бўлган ёш маркиз Рашелни тиззасидан туширмай туриб қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— У-хў! Мен ҳали унақасини кўрганам йўқ. Бизлар қаерга борсак, улар ура қочишади!— деди.

Қизнинг жуда жаҳли чиқди ва унинг башарасига қараб:

— Ёлгон айтасан, ифлос!— деб қичқирди.

Мадемуазель Фифи тўппонча билан отиб, кўзларини ўпирган расмга қараганидай, қизнинг кўзларига бир зумгина бақрайиб қаради-ю, яна хандон ташлаб кулиб юборди.

— Шундайми, жонон! Агар улар қўрқоқ бўлмаганларида бизлар бу ерга қандоқ келардик?— деди ва тобора аччиғи чиқди,— бу ернинг хўжайини бизлар бўламиз! Бутун Франция бизники!

Рашель сакраб унинг тиззасидан тушди ва ўзининг стулига ўтирди. Мадемуазель Фифи ўрнидан турди, қўлидаги қадаҳни стол устидан чўзиб:

¹ Малика Августа — 1870 йилларда французлар билан уруш олиб борган немис подшоҳининг хотини.

— Бутун Франция ва французлар, Франциянинг бутун ер-суви, ўрмонлари, уйлар ҳаммаси бизники,— деди.

Қолган маст-аласт немисларнинг ҳаммаси, ҳайвоний уришқоқлиги хуруж қилиб, қадаҳларини кўтаришди: «Яшасин, Пруссия!» деб қичқиришди ва бир кўтаришда қадаҳларини бўшатишди.

Қизлар норозилик билдиришмади, фақат қўрқув ичида жим бўлишди. Ҳатто Рашель ҳам бир нарса дегани ботинолмай жим қолди.

Шунда ёш маркиз тўлдириб шампанское қуйилган қадаҳни яхудий қизнинг бошига қўйди-да:

— Франциянинг бутун хотинлари ҳам бизники!— деб бақирди.

Қиз ирғиб ўрнидан туриб кетди, қадаҳ ерга тушиб синди, тиниқ вино болани чўқинтириш маросимидаги сувдай, қизнинг қора сочларига қуйилди. Қиз ҳамон кулаётган офицернинг башарасига қаттиқ тикилганича, лаблари титраган ҳолда, ғазабига чидолмай тутила-тутила:

— Йўқ, йўқ, ёлғон айтасан, ҳеч қачон Франциянинг хотинлари сизники бўлмайди,— деди.

Мадемуазель Фифи ҳузур қилиб кулиб, столга ўзини ташлади.

— Мана буниси қизиқ! Ҳа, бўлмаса сен нима қилиб бу ерга келдинг, гўзалим?— деди.

Ўзини йўқотиб қўйган Рашель унинг сўзларини яхши тушуна олмагани учун индаёлмай қолди, кейин ўзини тутиб олиб, унинг сўзларини англагач, ғазаб билан жавоб берди:

— Мен! Мен хотин эмасман, мен фоҳишаман, бошқаларни пруссаklar кўриб бўпти,— деди.

Қиз сўзларини тамом қилиб ҳам бўлмаган эди, мадемуазель Фифи унинг юзига айлантириб бир тарсаки солди, яна урмоқчи бўлиб қўл чўзганида, ғазабидан эсини йўқотаёзган қиз эпчиллик билан столдаги пичоқчани олди, буни ҳеч ким пайқамай ҳам қолди, кумуш пичоқни мадемуазель Фифи бўғзига урди.

Мадемуазель Фифининг оғзи очилиб, кўзлари олайиб, сўзи бўғзида қолганича жим бўлди.

Ҳамма шошиб, қий-чув қилиб ўрнидан турди, тўс-тўполоқ кўтарилди, Рашель бўлса бир столни поручик Оттонинг оёғига ағанатди, поручик бор бўйича йиқилиб тушди. То тутиб олишгунча бўлмай Рашель деразани очди-ю, ҳамон қуйиб турган ёмғирга, қоронғиликка ўзини ташлади.

Шу ондаёқ мадемуазель Фифининг жони чиққан эди. Фриц билан Отто қиличларини қинидан суғуриб, ҳалиги хотинларни чопиб ташламоқчи бўлишди, хотинлар уларнинг

оёқларига йиқилиб ёлворишди. Майор қиличбозликни аранг тўхтатиб қолди ва эси чиқиб кетган тўртта хотинни алоҳида уйга қамаб, икки солдатни қоровул қилиб қўйишни буюрди, кейин жангга ҳозирланаётган командирдай, қочоқни қувлашга ҳозирлик кўра бошлади, уни тутиб олишларига ишонар эди.

Қаҳр-ғазаб қамчини билан саваланган элликта солдат истироҳат боғига тарқалди. Яна икки юзтаси водийдаги ўрмон ва уйларни излашга юборилди.

Бир зумда идиш-товоқ йиғиштириб олинган стол — сартахтага айланди. Кайфи тарқалган тўрт офицер дераза ёнида дили сиёҳ бўлиб қоронғиликка қараб туришарди. Уларнинг башараси ҳарбий хизматни адо этаётган кишиники сингари тунд эди.

Ёмғир тинмаган. Зулмат: ёғаётган, оқаётган, томаётган сувнинг тинимсиз энгил шилдирашларига тўлганди.

Бирдан ўқ узилди, унинг ортидан олисда яна ўқ овози чиқди, тўрт соат ичида узоқ-яқинда бўлаётган отишлар, бир жойга тўпланиш учун берилаётган сигналлар, бир-бирини чақираётган ғалати бўғиқ овоз билан бақаришлар эшитилиб турди.

Тонг отарда ҳамма қайтиб келди. Тундаги қиз ахтариш маҳалидаги тўс-тўполонда солдатлар билмасдан ўз ўртоқларидан иккитасини отиб ўлдириб, учтасини ярадор қилишпти.

Рашелни топиб бўлмади. Ундан сўнг аҳолининг пайига тушилди, бутун уйларни остин-устин қилиб қаралди, бутун жойларни кезиб, излаб, ахтариб кўрилди. Яҳудий қиз номнишонсиз ғойиб бўлди.

Бу ҳақда маълумот олган генерал ундан бутун армиянинг ибрат олишидан чўчиб, ишни бости-бости қилиб қўя қолишни буюрди. Командирга интизомга чақирувчи жазо берди, у ҳам қўл остидагиларни яхшилаб қойиб қўйди. Генерал:

— Биз кўнгили очиш ёки фоҳиша хотинларни эрмак қилиш учун урушиб юрганамиз йўқ, — деди.

Ва граф фон Фарльсберг аламини ерли халқдан олмоқчи бўлди. Андишасизлик билан ваҳшийлик қилиш учун баҳона зарур бўлганидан у Кюрени чақиртирди ва маркиз фон Эйрикни кўмиш маросимида бутхона қўнғироқ чалсин, деб буйруқ берди.

Кутмаган ҳолда Кюре итоат ва мулозамат билан бўйсунди. Атрофини қуролли солдатлар ўраб, сақлаб, кузатиб бораётган мадемуазель Фифи жасадини гўристонга олиб бориш учун Ювиль қасридан олиб чиққанларида бутхона

биринчи марта занг уриб, ўлим маросимидан хабар берди. Қўнғироқлар гўё ўрганган қўлда эркаланаётгандай аниқ ва тиниқ овоз берарди.

Кечқурун яна занг урди, эртасига эрталаб ва ҳар кун занг урадиган бўлиб қолди, қанча десалар шунча ура берарди. Баъзи-баъзида, тун кечада, ким билсин нимадан шодлангандай, ажиб бир ҳолда ўз-ўзидан занг урилиб тун қоронғусида мулойим ва қисқа овоз тарқатарди. Ерли деҳқонлар ҳаммаси бир оғиздан қўнғироқлар сеҳрланган дейишар ва у ерга қўнғироқ чалувчи билан Кюредан ўзга ҳеч ким чиқишга журъат этолмасди.

Минорада ёлғиз ўзи, қўрқув ичида ҳалиги шўрлик қиз яшарди. Кюре билан қўнғироқ чалувчи унга яширинча овқат чиқариб беришарди.

То герман аскарлари кетгунча, қиз ўша ерда турди. Сўнг, бир кун кечқурун Кюре қўшниси — нонвойнинг ара васини сўраб олди-да, асирани Руан чегарасига элтиб қўйди. Руҳоний хайрлашаркан, уни ўпиб қўйди. Аравадан тушгач, у югуриб фоҳишахонага етиб олди. Бекаси уни ўлиб кетган деб юрарди.

Бир қанча вақт ўтгач, унинг қаҳрамонларча қилган ишига шайдо бўлган, эски гап-сўзларга аҳамият бермайдиган бир ватанпарвар уни фоҳишахонадан олиб чиқди ва кейинчароқ унга уйланди. У ҳам бошқа кўп хонимлардан қолишмайдиган хоним бўлиб қолди.

ДАРБАДАР

У қирқ кундан бери йўл юриб иш излар эди. Ламанш департаментидаги ўзи туғилиб ўсган Виль-Аварэ қишлоғини ташлаб кетди, чунки у ердан иш тополмади. У оилада тўнғич ўғил, меҳнатни, ҳалол меҳнатни севадиган йиғирма етти яшар дурадгор бўлиб, роса икки ой оиласига боқим бўлиб қолди, бақувват қўлларини қовуштириб ўтиришдан бошқа иложи йўқ эди, негаки, атрофни ишсизлик босган. Оила нонни камдан-кам кўрарди; иккала синглиси кунбайига ишлар, лекин кам пул топар, оилада энг бақувват бўлган Жак Рандель эса қиладиган иши бўлмагани учун бошқаларнинг нонини еб ўтираверар эди.

У иш тўғрисида маҳкамага мурожаат қилиб кўрди, секретарь унга, топилса марказий Францияда иш топилар, деди. Мана у гувоҳнома ва қоғозларини тўғрилаб, чўнтагида етти франк пул билан йўлга тушди: кўк рўмолга тугилган оёқ кийимини, кўйлак-лозимини ҳассасининг учига илиб, елкасига қўйиб олди.

У ҳеч ерда дам олмасдан кечаю кундуз, ёмғирда ва офтобда узундан-узоқ йўл босар, лекин меҳнаткаш халқ иш топа оладиган, сирли ўлкага сира ета олмас эди.

Бошда у, дурадгор бўлганимдан кейин дурадгорлик қилишим керак, деган фикрда эди. Аммо бориб иш сўраган бинокорлик корхоналарида буюртма йўқлигидан ишчиларни бўшатишга тўғри келди, деб жавоб беришар эди. Бор пулини харажат қилиб бўлгандан кейин йўлда қандай иш тўғри келса шуни қилишга қарор қилди.

Шундай қилиб, аввал ер ҳам қазиди, отбоқар ҳам бўлди, тош ҳам йўнди, ўтинчилик ҳам қилди, дарахт ҳам кесди, қудуқ ҳам тозалади, оҳак ҳам куйдирди, шох боғлади, тоғларда эчки боқди — ҳаммасини бир неча су учун қилди, чунки бир-икки кунлик иш топгани билан ҳам, қўли қаттиқ пудратчи ва фермерларни унинг арзон меҳнати қизиқтиргани учун ҳам топарди.

Энди бир ҳафтадан бери иш тополмай қолди, ҳеч нарса си қолмади, йўл бўйидаги раҳмдил бекалардан тилаб олган қоқ нон билан бир амаллаб кун кечириб борарди.

Кеч кирмоқда. Жак Рандель оёғини зўрға судраб, очликдан қийналиб, буткул ноумид бўлиб, йўл бўйидаги майсалардан яланг оёқ борарди: у ягона оёқ кийимини эҳтиётлар, бошқаси бўлса аллақачонлар тамом бўлганди. Кеч куз, шанба куни эди. Дарахтларнинг яланғоч шохларида шамол ғувиллар, осмондаги қора ва кулранг булутларни суриб борарди. Ёмғир ҳиди келиб турарди. Бугун якшанба оқшоми, атрофда ҳеч ким кўринмасди. Далада у ер-бу ерда катта сариқ қўзиқоринга ўхшаб турган похол ғарамлари қаққайиб кўринарди. Кузги экин экилган ерлар яйдоқ кўринарди.

Рандель очлик, ваҳший бир очлик, бўриларни одамга ҳамла қилишга мажбур қиладиган очлик ҳис қиларди. Ҳориб мадори қуриган Рандель ерга камроқ оёқ қўйиш учун катта-катта қадам ташлаб борарди, у бошини қуйи солиб бораркан чакка томирлари қаттиқ урар, кўзлари қипқизарган, томоғи қақрарди. Уйига бориб овқат еяоладиган, рўпара келган ҳар бир одамни ургуси келиб, таёғини маҳкам ушлаганича кетаётганди.

У йўлнинг четига қаради, кўзига қазилган-у, терилмай қолган картошкалар кўрингандай бўлди. Қани энди бир неча дона картошка топиб олса, қуриган шохларни йиғиб, зовурда ўт ёқиб, тўқ тутадиган иссиққина картошкаларни олдин совуқ қотган қўлларида ушлаб туриб, сўнг хўп еса.

Лекин картошка қазиш вақти аллақачонлар ўтиб кетган ва бугун ҳам кечагидек, жўяклардан суғуриб олган хом лавлагинигина ерди, холос.

Сўнг икки кун ичида у хаёлга чўмиб қадамини тобора катта-катта қўйиб, барала сўзлаб борарди. Шу маҳалгача ҳеч ўйлашга тўғри келмаганди, чунки бутун ақлини, бутун оддий қобилиятини меҳнатга сарф қиларди. Лекин ҳорғинлик топилмас ишни бетиним излаш, ишга олинмаслик, тўнғ гаплар, кўчада тунашлар, очлик, уй-жойи бор одамларнинг унга — дарбадарга бўлган нафрати, «уйингизда турсангиз бўлмайдими?» деб ҳар куни бериладиган саволлар, қўлдан иш келгани ва ишга моҳир бўлгани ҳолда иш тополмаслик алами, уйда бир тийинсиз қолган оиласини ўйлаш — унинг кўнглини кундан-кун, соатма-соат, минутма-минут зўрая борган кучли ғазаб билан тўлдирар ва оғзидан ғайриихтиёр равишда ғазабли гаплар чиқиб кетарди.

У яланг оёқ тошларга қоқиларкан:

— Бундай бахтсизлик... толесизлик... оҳ, чўчқалар... одамни очидан ўлдиришяпти... дурадгорни-я... оҳ, чўчқалар, чўнтагимда тўрт су ҳам йўқ... тўрт су-я... ёмғир ҳам ёга бошлади... оҳ чўчқалар!— дерди.

У тақдирнинг адолатсизлигидан нолир ва буюк она бўлмиш сўқир табиатнинг адолатсиз, бераҳм, бевафолиги учун барча ва барча кишиларни айбларди.

У овқат маҳалида уйларнинг мўрисида чикаётган ингичка кулранг тутунларга қараркан, тишини ғижирлатиб, чўчқалар!» деб такрорларди.

Шу уйлардан бирига киргиси, уй эгасини ўлдириб,, уларнинг ўрнига дастурхонга ўзи ўтиргиси келар, лекин бундай қилиш инсонинг ўзи қиладиган ва зулм ҳамда ўғирлик деб аталадиган бошқа бир адолатсизлик бўлишини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Бундан чиқади, мен энди яшаш ҳуқуқидан маҳрум эканман-да... ҳамон мени очимдан ўлдиarmoқчи бўлганларидан сўнг... ахир, мен фақат иш сўраётирман-ку... оҳ, чўчқалар!— деб тўнғилларди.

Бутун вужудидаги оғриқ, оч қолган қорнидаги оғриқ, дилидаги озор худди хатарли кайфдек бошига чиқар ва унинг миясида оддий фикр туғдирарди.

«Мен яшашга ҳақлиман, чунки нафас олиб турибман, негаки, ҳаво ҳамма учун яратилган. Демак, мени нонсиз қолдиришга ҳақлари йўқ!»

Майда, муздек ёмғир қуймоқда. Рандель тўхтади ва тўнғилаб:

— Бундай бахтсизлик... уйга етгунча шу аҳволда яна бир ой йўл юришим керак...— деди.

Энди одамлар шубҳа назари билан қарайдиган катта йўллардан кўра ўз юртида бирон иш топишига кўзи етиб, уйига қайтиб кетмоқда эди.

Дуралгорлик касод бўлса, қора ишчи бўлади, оҳак куйдиради, ер қазийди, йўл тузатади. Агар кунига йигирма су топса ҳам ҳар қалай нонига етади-ку.

Бўйнидан ичига сув кирмаслиги учун рўмолидан қолган бир парча латта билан бўйинини боғлади. Лекин ёмғир бирпасда юпун эгинини ивйтиб юборганини ҳис қилди ва дунёдан умидини узган, бошпанасиз қолган, бошини қаёққа уришини билмайдиган, дунёда борор жойи йўқ одамдек атрофга ғамгин қарарди.

Далаларни қоронгуликка кўмиб кеч кирмоқда. Узоқда, ўтлоқда ётган сигирнинг қорасига кўзи тушди. Йўл бўйидаги зовурдан хатлаб ўтиб, сигирнинг олдига кетди, нега унинг олдига бораётганини ўзи аниқ билмас эди.

У етиб борганида сигир катта бошини кўтарди. Рандель: «Агар идишим бўлса сут ичиб олардим,» деб ўйлади.

У сигирга, сигир унга қаради, сўнгра кучи борича сигирнинг биқинига тепиб:

— Тур!— деди.

Сигир секин қўзғалиб турди, унинг елини осилиб турарди, шунда одам сигирнинг тагига кириб чалқанчасига ётди-да, уни ёма бошлади. У икки қўли билан сигирнинг тўлишган, иссиқ ва оғил ҳиди келиб турган елинини ушлаб хийла вақтгача ёмди, то сути тамом бўлгунча ёмди.

Муздек ёмғир аввалгидан қаттиқроқ ёға бошлади, бутун дала бўм-бўш, бош суққудек пана жой йўқ эди. Рандель совқотди, дарахтзор ичра бир уйнинг деразасидан милтираб турган чироққа қаради.

Сигир яна гурс этиб ётди. Рандель унинг ёнига ўтирди, қорнини тўйдиргани учун ундан миннатдор бўлиб, бошини силади. Ҳайвоннинг бурнидан чиқаётган кучли нафаси кечки ҳавода икки оқим буғдек дурадгорнинг юзига уриларди.

— Қорнинг иссиққинадир,— деди дурадгор.

Энди у иссиқ жой излаб сигирнинг кўкраги ва қўлтиқларини пайпаслар эди. Унинг бошига ана шу иссиққина катта қорин ёнида тунаш керак деган фикр келди. Қулайроқ ўрнашиб ҳозиргина ўзига озиқ берган катта елингга бошини қўйиб ётди, кейин ҳорғинликдан аъзон-бадани бўшашиб, дарров уйқуга кетди.

У сигирга қорнини бериб ётган бўлса орқаси, орқасини бериб ётган бўлса қорни совқотиб неча марта уйғонди, тун ҳавосида очиқ қолган қорни ёки орқасини иситиш ва қуритиш учун сигирга ўгирилиб ётарди ва ўша ондаёқ, ўлар ҳолатга етган одамдек, уйқуга кетарди.

Хўроз қичқирishi билан ўрнидан турди. Уfq қизариб келмоқда, ёмғир тинган, ҳаво очиқ эди.

Сигир тумшугини ерга қўйиб, ҳали ҳам ухлаётганди, у энгашиб, қўлларини ерга тираб, унинг хўл тумшугидан ўпди ва:

— Хайр, гўзалим... яна кўришгунча... сен яхши сигирсан... хайр,— деди.

Шундан кейин оёқ кийимини кийиб йўлга тушди.

У икки соатча тўғри йўл босди, сўнг мадори жуда қуриб кўкат устига ўтирди.

Тонг отди. Бутхоналар қўнғироқ чаларди, баъзилари пиёда, баъзилари аравага тушиб бораётган кўк кўйлакли эркаклар, оқ қалпоқли хотинлар тез-тез учрай бошлади, улар якшанба байрамини ёру дўстлари, қариндош-уруғлари билан ўтказгани қўшни қишлоққа кетишаётган эди.

Йигирматача қўйни ҳайдаб кетаётган семиз бир деҳқон кўринди, қўйлар маърашиб, атрофга тарқалашар, чаққон ит уларни қайтариб, тўдасига қўшиб қўярди.

Рандель ўрнидан турди ва шапкасини олиб:

— Биз меҳнаткаш одамга сизда бирор иш топилмасмикин? Очимдан ўлай деяпман,— деди.

У киши дарбадарга хўмрайиб:

— Ҳар қанақа бетайинга иш беравермайман,— деди.

Дурадгор яна йўл четидаги зовур бўйига ўтирди.

У ёнидан ўтиб бораётган қишлоқиларга қараб, уларнинг ичидан кўнгли юмшоқроқ одамни учратишга, ботиниб гап айтиб бўладиган кишини топиб илтижо қилишга уриниб, анчагача кутиб ўтирди.

У буржуага ўхшаб кийинган, эгнида камзул, соатининг тилла занжири қорнига тушиб турган бир кишини мўлжаллади.

— Икки ойдан бери иш излаб юрибман,— деб сўз бошлади у.— Ҳеч иш тополмадим. Чўнтагимда бир тийин ҳам йўқ.

— Қишлоққа кираверишда осиглиқ турган эълонни ўқинг. Бизнинг жамоада гадойлик ман қилинган, билиб қўйинг, мен оқсоқол бўламан. Агар тездан бу ердан йўқолмасангиз қаматиб қўяман,— деди қишлоқ бойи.

Ранделнинг жаҳли чиқиб:

— Қаматсангиз қамата қолинг, айни муддао бўлади; очдан ўлишдан қутуламан,— деди. Яна зовур бўйига ўтирди.

Ҳақиқатан ҳам чорак соатдан сўнг йўлда икки жандарма кўринди. Улар баравар қадам ташлаб, худди ёмон кишиларга узоқдан даҳшат солиш, яқин келмай турибоқ уларни қочишга мажбур қилиш учун, учбурчак ялтироқ шапкаси, сариқ камарлари ва сариқ тугмаларини қуёш нурида ялтиратиб, аста намоийшкорона келишмоқда эди.

Дурадгор уларнинг ўзига келаётганини яхши биларди: лекин тўсатдан ич-ичидан ўшаларга бир сўз ташлаш, турмага тушиш, сўнг улардан ўч олиш истаги уйғониб, жойидан ҳам кўзгалмай ўтира берди.

Улар Ранделни кўрмаётгандай бўлиб, солдатча гурс-гурс қадам ташлаб, ғоз юриш қилиб келишмоқда эди. Унинг ёнига яқин келганларидан кейин, гўё уни эндигина кўриб қолгандай бўлиб, тўхташди ва қаҳру ғазаб билан бошдан-оёқ уни кўздан кечиришди.

Сержант Ранделнинг олдига келиб:

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?— деб сўради.

Рандель бамайлихотир:

— Дам олиб ўтирибман,— деб жавоб берди.

— Қаердан келаётирсиз?

— Келаётган жойларимни бир-бир айтиб берсам бир со-
ат ҳам етмайди.

— Қаерга кетаётирсиз?

— Виль-Аварэга.

— У қаерда?

— Ламанш департаментида.

— Уша ерлимисиз?

— Уша ерлиман.

— Нега у ердан келдингиз?

— Иш излаб.

Сержант айланиб жандармага қаради-да, ҳаммадан бир хилда ёлгон эшита бериб тоқати тоқ бўлган одамдай ғазаб билан:

— Дарбадарларнинг ҳаммаси шу гапни билиб олган, ахир мен уларни жуда яхши биламан-ку,— деди.

Яна сўроқ бошланди.

— Хужжатларингиз ёнингиздами?

— Ҳа, ёнимда.

— Қани кўрсатинг-чи.

Рандель чўнтагидан титилиб, йиртилиб, кир бўлиб кетган хужжатларини, гувоҳномасини чиқариб жандармага узатди.

У тутила-тутила ҳарфни-ҳарфга уриштириб ўқиди, сўнг ишонгач, худди алданган одамдай алам қилиб қайтариб берди.

Бир оз ўйланиб тургандан сўнг яна:

— Пулингиз борми? — деди.

— Йўқ.

— Ҳеч йўқми?

— Ҳеч.

— Бир тийинингиз ҳам йўқми?

— Бир тийиним ҳам йўқ.

— Ундай бўлса қандай кун кечираётирсиз?

— Хайр беришади.

— Демак, хайр сўраб юрар экансиз-да!

Рандель шартта:

— Ҳа, сўрай олган чоғимда сўрайман,— деди.

— Мен сизни йўл бўйида девоначилик қилиб, дарбадар юрганингизни далил билан тутиб олдим. Катта йўлда, ҳаёт кечирish учун бир тийин пулсиз, қилар ишингизнинг тайини йўқ юрган экансиз, қани, бу ёққа юринг.

Дурадгор ўрнидан турди.

— Қаерга десангиз боравераман,— деди у.

Буйруқ ҳам кутмасдан иккала жандарманинг орасига кираркан:

— Юринг, қамасангиз қамай қолинг. Ҳеч бўлмаса ёмғир ёққанда бошпана бўлади-ку,— деди.

Чорак чақирим наридаги япроқ тўкаётган дарахтлар орасидан черепица ёпилган томлари кўриниб турган қишлоққа қараб кетишди.

Улар қишлоқдан ўтиб кетаётган чоқларида бутхонада ибодат бошланган эди. Майдон тўла одам, орқасидан бир гала бола эргашди, жандармалар олиб кетаётган гуноҳкорни кўриш учун йўлнинг икки четига дарҳол томошабинлар тизилишди. Деҳқонлар ва деҳқон хотинлар икки жандарма ўртасида кетаётган маҳбусга қарашар ва кўзларида ғазаб ўти ёнар эди; уларнинг дарбадарга тош отгиси, тирнаб терисини шилиб олгиси, тепкилагиси келарди. Ҳамма унинг нима қилганини — ўғирлик қилганми, ё одам ўлдирганми — билишга қизиқарди. Собиқ спаги қассоби: «Асқарликдан қочган бу», деди. Тамакифуруш қайси куни эрталаб қўлига ўлик сантимлик сохта танга бериб кетган одамга ўхшатди. Уроқ, ранда каби моллар сотадиган дўкондор ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, бева хотин Малени ўлдириб кетган, ярим йилдан бери полиция излаб тополмай юрган қотил шу, деди.

Жандармалар олиб кирган қишлоқ маҳкамасининг залида Рандель муаллим билан ёнма-ён столда ўтирган оқсоқолни кўрди.

— Ким!— деди ҳокимият вакили.— Сизмисиз, ошна. Ахир мен айтган эдим-ку, қамаб қўйишади деб. Хўш, сержант, бу киши ким эканлар?

— Уй-жойсиз дарбадар, оқсоқол жаноблари, ўзининг иқрорича, на бир тийин пули бору, на буюми, девоначилик қилиб, дарбадар юрган ҳолда қўлга тушди. Хўжжат ва гувоҳномаси дуруст.

— Уша қоғозларни менга кўрсатинг,— деди оқсоқол.

Оқсоқол қоғозларни олди, бир-икки қайта ўқиб чиқиб, қайтариб бераркан:

— Ёнини қаранг,— деди.

Ранделнинг ёнини қарашди, ҳеч нарса топилмади. Оқсоқол бир оз хижолат бўлгандай кўринарди.

— Эрталаб катта йўлда нима қилиб ўтирган эдингиз?— деб сўради у.

— Иш излаб юрган эдим.

— Иш излаб? Катта йўлда-я?

— Ҳа, бўлмаса қандоқ қилай? Урмонга кириб писиб ётайми?

Улар кушанда тоифадаги йиртқичлардек бир-бирларига ўқрайиб туришди. Ҳокимият вакили:

— Ҳозир буйруқ бераман, сизни қўйиб юборишади, лекин бундан сўнг қўлимга туша кўрманг!— деди.

— Яхшиси қаматсангиз бўларди,— деб жавоб берди дурадгор.— Санқиб юриш ҳам жонга тегди.

Оқсоқол қовоғини солиб:

— Тилингизни тийинг,— деди.

Сўнг жандармаларга:

— Буни қишлоқдан икки юз метр нарига элтиб қўйинглар, йўлига кетаберсин,— деди.

— Айтинг, ҳеч бўлмаса овқат беришсин.

Оқсоқолнинг жаҳли чиқди:

— Бир камимиз сизларни боқиш қолувди! Ҳа-ҳа-ҳа! Топган гапини қаранг-а!

Лекин Рандель ўз сўзида туриб олди:

— Агар мени ишсиз қолдириб, очимдан ўлдирадиган бўлсаларинг ёмон йўлга ўзларинг йўллаган бўласизлар. Ўзларингга қийин бўлади, қорни катталар.

Оқсоқол ўрнидан туриб, яна:

— Тезроқ йўқотинг, жаҳлим чиқмасдан олдин,— деди.

Ўша ондаёқ жандармалар дурадгорни қўлидан ушлаб олиб кетишди. У қаршилиқ қилмади, яна қишлоқдан ўтиб катта йўлга чиқишди. Уни чегарани белгилайдиган симёғочдан икки юз метр наригача бирга олиб борган сержант:

— Қани, энди жўнаб қолинг, қайта кўзимга кўринманг, хафа қиламан!— деди.

Рандель ҳам индамасдан, қаерга бораётганини ҳам билмай, яна йўлга тушди. У ўн беш-йигирма минутгача ҳеч нарсани ўйлай олмай, гангиб, тўғрига қараб кета берди.

Лекин даразалари қия очиқ турган кичкина бир уйнинг олдидан ўтаётганда, шўрва ҳиди димогидан кўкрагигача бориб тўхтаб қолди.

Очлик, чидаб бўлмайдиган очлик, қаноатни йўқотиб телба қиладиган ваҳший очлик Ранделни шу қадар зўр куч билан қамраб олди, у худди йиртқич ҳайвон сингари шу уйнинг деворларига ташлангудай бўлди.

У товуши борича:

— Жин урсин, энди бермаганларига ҳам қўймайман!— деди ижирганиб.

Кучи борича таёқ билан эшик қоқа бошлади! У яна қаттиқроқ уриб:

— Ҳой, ҳой, бу ерда одам борми, ҳой! Очинг, ким бор!— деди бақриб.

Уйдан тиқ этган товуш эшитилмади. У, дераза ёнига бориб, қўли билан уни итарди, ошхонанинг ҳавоси, иссиқ

шўрва, пишган мол гўшти ва карам ҳидига тўлган ҳавоси гуп этиб ташқаридаги совуқ ҳавога урилди.

Дурадгор бир сакраб уйга тушди. Дастурхон икки киши овқат ейдиган қилиб ҳозирланган экан. Уй эгалари овқатни байрам кунлари пишириладиган ёғлиқ гўштан сабзавотлар солиб пишириб, печкага қўйиб — ибодат қилгани кетишган бўлса керак.

Камин устида икки шиша, афтидан, тўла шишалар орасида янги ёпилган нон турарди.

Рандель аввало нонга ёпишди ва одам ўлдираётгандек қутириб, нонни синдирди, жони борича катта-катта тишлаб ея бошлади. Уша ондаёқ пишиб турган мол гўштининг ҳиди уни ўчоқ бошига жалб қилди; қозоннинг қопқоғини очиб, вилка билан ундан ипга боғлаб қўйилган катта бир бўлак гўштни олди; сўнг карам, сабзи, пиёзлардан солиб ликопга тўлдирди; столга қўйиб ўтирди-да, гўштни тўрт бўлак кесиб, ҳузур қилиб еди. Ҳамма гўштни ва сабзавотларни еб олгач, чўллади, камин ёнига бориб унда турган шишанинг биттасини олди.

Уни стаканга қўйиши билан ароқ эканини билди. Хўш нима бўпти, танасини иситади, бутун томирларига иссиқ югуртиради, шунча вақт совқотиб юрган одамга фойда қилади. Ичди. Ҳақиқатан ҳам жуда яхши бўлди. У ароқ ичишни ҳам унутиб юборган эди, яна стаканни тўлдирди, икки ҳўплаб тамом қилди. Гўё ичига роҳатбахш нарса қўйилгандай ўша ондаёқ жонланиб, кўнгли очилди.

У яна овқат ея бошлади, энди шошмасдан, чайнаб, нонни шўрвага ботириб ер эди. Бутун танаси қизишди, айниқса қон урган пешонаси ёниб турарди.

Узоқда бутхона қўнғироқ чалиб қолди. Ибодат тамом бўлди. Қўрқувдан кўра ғайриихтиёрий ҳис, бутун маҳлуқларда бўладиган ва хавфли онларда уларни сезгир қиладиган, эҳтиёт бўлишга ундайдиган ҳис дурадгорни ирғиб туришга мажбур қилди; у бир чўнтагига қолган нонни, иккинчисига бир шиша ароқни солди, деразага бориб йўлга қаради.

Кўчада ҳеч ким йўқ эди. Деразадан сакраб тушиб кетди, лекин катта йўлдан боргиси келмай, дала бўйлаб яқинроқ-да кўриниб турган ўрмонга қараб кетди.

У жуда хурсанд, қилган ишидан мамнун эди. Ўзини шу қадар енгил, бақувват-абжир ҳис қилар, даладаги пастак қўралардан оёқларини жуфтлаб сакраб ўтиб кетарди.

Дарахтлар тагига бориши билан чўнтагидаги шишани олди ва юрган йўлида катта-катта қултум ютиб ича бошлади. Мияси айниди, кўзлари тинди, оёқлари жуда енгил-

лашиб қолди. Энди қадим халқ қўшиғини айта бошлади:

Қандай яхши
Қандай яхши,
Маймунжон термоқ.

Энди у кўм-кўк майсазорда кетаётганди. Оёғининг тагидаги мулойим гилам уни болалардек шўхлик қилиб юмалашга ундарди.

У югуриб келиб дўмбалоқ ошди, ўрнидан турди, яна шундай қилди, ҳар сафар юмалаганида:

Қандай яхши,
Қандай яхши,
Маймунжон термоқ—,

деб ашула айтарди.

Бирдан у кенг ва узун жарлик тагидаги сўқмоқ олдидан чиқиб қолди, узоқда барваста бир қизни — кимнингдир хизматчисини кўрди, у обкашда тўла икки челақ сут кўтариб қишлоққа кетаётган эди.

Рандель энгашиб қизни пойлаб турди. Унинг кўзлари худди беданани кўриб қолган итдек ёнарди.

Қиз уни кўриб бошини кўтариб қаради, хандон ташлаб кулди-да:

— Ашула айтаётган сиз эдингизми? — деди.

У жавоб бермади, гарчи жарлик олти фут баландликда бўлса ҳам, сакраб қизнинг олдига тушди.

Тўсатдан уни рўпарасида кўрган қиз:

— Вой худо, қўрқитиб юбордингиз! — деди.

Лекин у қизнинг сўзларини эшитмас, маст эди, уни очликдан кўра кучлироқ емирадиган иккинчи бир ҳис қамраб олган, ичкилик ичаверишдан ва икки ойдан бери ҳамма нарсадан маҳрум бўлган, кайфи тарақлаган ва табиат унинг қудратли вужудига жойлаган истақлари алангаланган ёш, ғайратли эркак бўлиб, қутуриб кетган эди.

Қиз унинг афтини, кўзларини, ярим очилган оғзини, узатилган қўлларини кўриб, қўрқиб, орқага тисланди.

У қизнинг елкаларидан ушлаб, индамасдан йўлга йиқитди.

Қиз, қўлидаги челақ тарақлаб ерга тушиб сути тўкилиб кетгач, қичқира бошлади, лекин хилват, кимсасиз ерда бировни ёрдамга чиқариш бефойдалигини ва энди йиғит уни ўлдирмоқчи эмаслигини билиб, индамади,

қаршилик ҳам кўрсатмади, унча жаҳл ҳам қилмади, чунки бу йигит гарчи жуда қўпол бўлса-да, кучли эди.

Қиз ўрнидан тургач, тўкилиб кетган сут эсига тушиб жуда жаҳли чиқди, оёғидаги кавушни ечиб олиб, йигитга ташланди, сутнинг пулини бермаса, уриб бошини ёрмоқчи бўлди.

Йигит бу ғазабнинг сабабини тушуна олмаган ва бир оз кайфи тарқалган, шошиб қолган, қилган ишидан кайфи учиб кетган ҳолда қоча бошлади. Қиз бўлса унинг орқасидан қувлаб тош отар, тошларнинг баъзи бирлари бориб йигитнинг орқасига тегарди.

У анча жойгача қочиб борганидан кейин жуда чарчганини билди. Оёқларининг мадори қуриб, майишиб, фикри чувалиб, ҳамма нарсани унутиб, ўйлашга ҳам мажоли қолмади.

У бир дарахт тагига ўтирди, беш минутдан сўнг ухлаб қолди.

У қаттиқ турткидан уйғонди, кўзини очиб, тапасида энгашиб турган иккита ялтироқ учбурчакли шапкани ва уни ушлаб, қўлларини қайираётган эрталабки иккита жандармани кўрди.

— Ўзим ҳам билувдим, сени яна қўлга туширсам керак деган эдим,— деди истеҳзо билан сержант.

Рандель индамасдан ўрнидан турди. Жандармалар уни силташар ва бирон ҳаракат қилгудай бўлса урушга ҳам ҳозир эдилар: ахир энди у уларнинг ўлжаси, жиноятчиларни овлаб юрувчиларнинг домига тушган турма қуши эди, энди улар уни қўлдан чиқаришармиди?!

— Марш! — деди жандарм.

Улар йўлга тушишди. Кеч кириб ер юзини куз кунининг оғир ва машъум қоронғулиги босмоқда эди.

Ярим соатдан кейин улар қишлоққа етишди.

Деҳқонлар ва деҳқон хотинлар, гўё уларнинг ҳар бири молини ўғирлатгандай, гўё ҳар бирини биров зўрлагандай, аблаҳни кўриб, ҳақорат қилгуси келарди.

Биринчи эшикдан бошланган сўкишлар оқсоқол ўч олиш учун дарбадарнинг тақдирига хурсанд бўлиб кутиб ўтирган маҳкамадагина тамом бўлди.

Оқсоқол дарбадарни узоқдан кўриши биланоқ:

— Ҳа, дўстим! Қўлга тушибсиз-да! — деб қичқирди.

У хурсанд бўлиб қўлларини бир-бирига ишқади.

— Ахир мен буни йўлда кўришим биланоқ айтган эдим,— деб давом қилди оқсоқол.

Сўнг унинг ҳолига жуда хурсанд бўлиб:

— Оҳ, аблаҳ! Оҳ, расво аблаҳ-эй! Энди йигирма йил турмада ётишни бўйинга олиб кетадиган бўлдинг-а!— деди.

– ОҚСОЧ ҚИЗ САРГУЗАШТИ

I

Ҳаво жуда яхши эди, фермадаги одамлар овқатни кундагидан барвақтроқ ейишиб, ҳаммаси далага чиқиб кетишди.

Ошхонада оқсоч қиз Розанинг ўзи қолди. Учоқдаги сўнгги чўғлар милтираб, қозонда сув исиб турарди. Қиз ҳар замон қозондан сув олар ва деразанинг икки кўзидан, ойнанинг доғ-дуғини акс эттириб, столга тушиб турган қуёш шуъласига қараб-қараб шошилмасдан идиш-товоқ юварди.

Учта сур товуқ стуллар тагидаги ушоқларни териб емоқда. Ошхонанинг очиқ турган эшигидан оғилнинг ҳиди ва отхонадан буғланиб кўтарилаётган қўланса ҳид кириб турарди. Жимжит, иссиқ туш пайтида хўрозлар қич-қичиришарди.

Қиз ҳаммаёқни йиғиштирди, столни артди, ўчоқнинг кулини олди, ликопларни ошхонанинг бурчагида чиқ-чиқ қилиб турган катта ёғоч соат ёнидаги тахтага териб, уф деб қўйди. У бир оз ланж, кўнгли нечукдир ғаш эди. У ошхонанинг қорайиб кетган деворларига, шифтнинг қурум босган тўсинларига, ундан осилиб-осилиб тушган ўргимчак уяларига, қоқ балиқларга, пиёз боғламларига қараб қўйди, кейин ўтирди, қачонлардан бери ошхонанинг чиқитлари тўкилавериб, қасмоқ боғлаб кетган ердан иссиқ кунда буғланиб чиқаётган ўткир ҳиддан кўнгли беҳузур бўлиб кетди. Бунга нариги салқинроқ ҳужрада турган сутнинг чучмал ўткир ҳиди ҳам қўшилиб турарди. Шунга қарамай, у одатича иш тикмоқчи бўлди, лекин негадир лоҳас бўлиб кетди-да, соф ҳаво олгани остонага чиқиб ўтирди.

Ва шу ерда, қуёшда ҳузур қилиб, иссиқ юрагигача етгандай, аъзойи баданини ёқимли бир ҳорғинлик босгандай бўлди.

Эшик олдидаги гўнгтепадан енгил буғ кўтарилиб турарди. Унда товуқлар гўнгга бағрини бериб роҳатланиб ётар ва қурт-қумурсқа излаб, бир оёғи билан гўнгни сал-

сал титкиларди. Буларнинг орасида гердайиб хўроз юарди. У минут сайин бир товуқни кўз остига олар ва астагина қуқулаб унинг атрофида айланарди. Товуқ эринибгина ўрнидан турар ва оёқларини эгиб қанотларини ёйиб унга таслим бўлар, сўнг патларини силкитиб чангини қоқар, яна гўннга бағрини берар, хўроз эса ўз ғалабасидан дарак бериб қичқирав, бошқа ҳовлилардаги хўрозлар ҳам бир-бирларига севги нидосини йўллаётгандек қичқиришиб жавоб қайтаришарди.

Оқсоч қиз уларга анграйиб қараб ўтирди. Кейин бошини кўтариб, упа сепилган ясама сочдек оппоқ бўлиб гуллаб ётган олмани кўриб тонг қолди.

Бехосдан асов тойчоқ қизнинг ёнидан ўйноқлаганича чопиб кетди. У икки томонига дарахт ўтқазилган, зовур бўйлаб икки марта у бошидан-бу бошига чопди, кейин бирдан тўхтади-да, ўзи ёлғиз юрганига ҳайрон бўлгандай у ёқ-бу ёғига қаради.

Қизнинг ҳам югургиси, ўйнагиси, шу билан бирга бирпас жазирама иссиқда ётиб чўзилгиси, мизғиб олгиси ҳам келди. Кўзларини юмган ҳолда роҳат қилиб истаристамас бир неча қадам қўйди, кейин тухум олиб келгани аста товуқхонага кетди. Товуқхонада ўн учта тухум бор экан, уларни уйга олиб борди-да, жавонга қўйди. Лекин ошхонанинг ҳидидан яна кўнгли озди, бориб майсада ўтиргани чиқди.

Ферманинг дарахтлар билан ўралган ҳовлиси жимжит эди. Қулф уриб ўсган кўк ўтлар орасидаги қоқи гуллар порлаб ёниб, сўлқилдоқ барра ўтлар баҳор мавсумига яраша мавж уриб, ям-яшил бўлиб турганди. Олма — тағларига соя ташлаган; похол ёпилган томларда япроғи қиличга ўхшаш қиёқ ўтлар ўсган. Отхона ва бостирмаларнинг нами томга ёпилган похол орқали буғ бўлиб чиқаётгандай томлар астагина ҳовур чиқариб турарди.

Оқсоч қиз арава ва извошлар турадиган бостирмага кирди; бостирманинг орқасидаги зовурда майса ва хушбўй бинафшалар босиб ётган каттакон чуқур бор эди. Зовурнинг нарёғида — пастликда теп-текис бепоён дала, пишаётган экинлар, ўрмонларнинг бир-бирига туташган жойлари; олис-олисда тўп-тўп бўлиб ишлаётган, худди қўғирчоқдай кичкина-кичкина одамлар; ўйинчоқдай кўринган омочларни оппоқ ўйинчоқ отлар судраб бораётгандай ва унинг орқасида бораётган одамнинг ҳам бўйи бошоқдай кичкина бўлиб кўринарди.

Қиз сомонхонага чиқиб бир боғ похол олиб тушди, чуқурга ташлаб устига ўтирди; бундай ўтириш ноқулай

бўлди, боғни ечиб похолни ёйди ва қўллари боши тагига қўйиб, оёқларини узатиб, чалқанча ётди.

Кўзлар ўз-ўзидан астагина юмилди, бутун вужудини ором берувчи ширингина ҳолсизлик босди. Энди кўзи илинганда кимдир тўсатдан икки қўллаб кўкрагига чанг солди. Қиз ирғиб ўрнидан турди. Бу, мана шу фермада ишлаб юрадиган, қадди-қомати келишган пикардиялик Жак деган новча йигит бўлиб, кўпдан бери шу қизнинг пайига тушиб юрганди. Бугун қўйхонада қолиб қўйларга қарамоқда эди, қизнинг сояга бориб ётганини кўриб даммини чиқармай аста ёнига борди; унинг кўзлари ўйнаб кетган, сочларига сомонлар илашган эди.

У қизни қучоқламоқчи эди, лекин кучда ундан қолиш-майдиган қиз яхшилаб бир тарсаки урди. Йигит айёрлик қилиб, қиздан узр сўради. Иккалови ёнма-ён ўтириб сўзлаша кетишди. Улар деҳқончилик учун яхши келган об-ҳаво, бу йил яхши ҳосил бўлгани, ўз хўжайинларининг яхши одамлиги, сўнг, қўни-қўшнилари ва бутун округ тўғрисида, ундан кейин ўзлари, туғилган қишлоқлари ҳақида сўзлашди; ёшлик чоқларини, кўп йилларга, балки абадий ташлаб келган ота-оналарини эслашди. Бу хотиралардан қизнинг кўнгли бузилиб кетди, йигит бўлса хаёлидан нари кетмай турган хаёл орқасида сурилиб, қизга яқинроқ ўтирар ва ўз майлига берилиб унинг пинжига кирар эди.

— Уҳ,— деди қиз,— онамни кўрмаганимга кўп бўлди, нима бўлса ҳам киши уйини соғинар экан-да.

Қиз узоқ-узоқларга маъносиз нигоҳ ташлар, кўз-ўнгида йироқ шимолда қолган қишлоғи гавдаланарди.

Йигит бирдан унинг бўйнидан қучоқлаб яна ўпиб олди; лекин қиз муштини қисиб туриб, унинг юзига яхшилаб бир урди, йигитнинг бурни қонаб кетди; йигит ўрнидан туриб боши билан дарахтга суяниб қолди. Қизнинг раҳми келди ва унинг ёнига бориб:

— Қаттиқ тегдимиз? — деб сўради.

Йигит кулиб юборди. Ҳечқиси йўқ, фақат мушт тўғри бурунга тушганидан-да. Жак астагина: «Зап кучи бор экан-да», деб қўйди. Энди йигит барваста ва бақувват қизга ҳавас билан, ҳурмат сақлаб, бутунлай бошқача, ҳақиқий севги назари билан боқарди.

Қон тўхтагандан кейин, йигит, бир айланиб келайлик, деди, чунки ёнма-ён ўтираверишга ҳамроҳининг зарблик мушtidан ҳайиқар эди. Қизнинг ўзи уни кечқурунлари кўчада кўёви билан айланиб юрган қаллиқдай қўлтиқлаб олди ва:

— Жак, мени иззат қилмаганинг ёмон-да,— деди.

Йигит ўзини оқлай бошлади: иззат қилмагани нимаси, яхши кўради, вассалом.

— Мени оласанми? — деди қиз.

Йигит бир оз ўйлаиб қолди, қизнинг маъносиз нигоҳи узоқ-узоқларга боқаркан, йигит ер тагидан аста унга тикилди. Қизнинг кулчадай юзи қип-қизил, лаблари қалин ва тиниқ, катта-катта кўкраклари чит коф-тасини кўтариб турарди. Бўйнида томчи-томчи терлар кўринарди. Йигит яна эриб кетиб, лабларини қизнинг қулоққинаси тагига обориб:

— Оламан,— деди.

Шунда қиз йигитнинг бўйнидан қучоқлаб узоқ ўпди, иккаловининг ҳам нафаси қайтиб кетди.

Шундан бери уларнинг ўртасида оддий муҳаббат ташвиши бошланди. Булар бурчак-бурчакда қучоқлашар, ой ёруғида беда ғарами панасида учрашар, овқат маҳалида мих қоқилган қўпол оёқ кийимлари билан стол тагидан бир-бирларининг оёғини кўкаргунча босишарди.

Шундан кейин Жак аста-секин совий бошлади; қиз билан учрашишдан, гаплашишдан қочадиган ва қиз билан ёлғиз қолгани қулай пайт ҳам изламайдиган бўлиб қолди. Шунда қиз шубҳаланиб куя бошлади, бир неча вақтдан сўнг ҳомиладор бўлиб қолганини билди.

Бошида қиз жуда қўрқиб кетди. Кейин кундан-кун ғазоби орта борди, негаким йигит унга дуч келишдан ўзини шунчалик эҳтиёт қилардики, қиз у билан сўзлашишнинг асти иложини тополмасди.

Ниҳоят, бир куни кечаси ҳамма ухлагандан кейин қиз яланг оёқ, ич қўйлаги билан секингина чиқди ва ҳовлидан ўтиб бориб, аста отхонанинг эшигини очди. Жак отларнинг бош томонидаги сомон тўшалган ёғоч охурда ётар эди. У қизнинг келаётганини билиб, ўзини ухлаётганга солди, лекин қиз унинг ёнига чиқиб чўкка тушиб олди-да, уйғонгунича силкитаверди.

Йигит ўрнидан туриб:

— Нима дейсан? — деди.

Қиз тишини-тишига қўйиб, ғазабдан титраганича:

— Мен-ми, мен нима дердим, мени олгин дейман, ваъда берганингдан кейин ол,— деди.

Йигит кулиб юбориб:

— Қўйсанг-чи, киши ҳар бир юрган қизини олаверадими,— деди.

Қиз унинг бўғзидан олди, даҳшатли қучоғидан бў-

шатмай туриб ерга йиқитди ва юзига қараб бақириб:

— Мен ҳомиладорман, эшитдингми, ҳомиладорман! — деди.

Йигит, нафаси қайтиб, антикарди; қиз билан йигит шу таҳлитда қимирламасдан, гапирмасдан, тун қоронғусида, отнинг охурдан суғуриб олган бедани эринчаклик билан курт-курт чайнашигина бузаётган сукунатда, қотиб қолишди.

Жак қизга кучи етмаслигига кўзи етгач:

— Майли, оламан деяпман-ку, бас шундай иш бўпти, — деди хириллаб.

Қиз энди қуруқ ваъдага ишонмас эди.

— Кейинга сурма, — деди қиз. — Айт, айт, эртагаёқ маълум қилгин.

— Хўп, эртага десанг эртага, — деди йигит.

— Онт ич!

Йигит иккиланиб қолди, лекин бошқа илож йўқ эди.

— Худо ҳақи, оламан, — деди.

Қиз шундан кейингина қўйиб юборди ва индамай чиқиб кетди.

Яна бир неча кунгача қиз уни дуч келтира олмай юрди. Йигит энди ҳар кечаси отхонани қулфлаб ётарди, қиз эшикни қоқай деса биров билиб қолишидан кўрқарди.

Шундай қилиб, бир кун эрталаб нонуштада дастурхонга янги хизматчи келиб ўтирди. Қиз ундан:

— Жак кетганми? — деб сўради.

— Ҳа, мени унинг ўрнига олишди.

Қизни титроқ босиб кетди, ўчоқдаги қозонни зўрға туширди; ҳамма ишга чиқиб кетгандан кейин ўз ҳужрасига чиқди ва биров билиб қолмасин деб, юзини ёстиққа қилиб анчагача йиғлаб ётди.

Кун бўйи у одамларнинг кўнглига бирон гап келмайдиган қилиб Жакдан дарак топишга уринди. У ўз қайғусига шунчалик кўмилган ва кимдан сўрамасин, хаёлида ҳамма ундан кулаётгандай бўларди. Шундай бўлса-да, Жакнинг бу ерлардан бутунлай кетиб қолганини била олди.

II

Шу кундан бошлаб қизга ҳаётнинг турган-битгани азобга айланди. У ҳамиша: «Билиб қолишса нима бўлади?» деган хаёл билан нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, машина сингари ишларди.

Бу бир нафас нари кетмайдиган оғир хаёлга чулғаниб, фикр этиш қобилиятини бутунлай йўқотиб юборганидан ҳатто, ажалдек кундан-кун сурилиб, яқинлашиб келаётган,

албатга бўладиган жанжалдан қутулиш йўлини ҳам ўйлай олмади.

Эрталаб у ҳаммадан олдин туриб, соч тараганда қарайдиган синиқ ойначага белини солиб, жуда диққат билан қарар ва бугун билиб қолишмасмикан, деб бош қотирарди.

Кундузлари у дам-бадам ишини қўяр ва Фартук тагидан билиниб турмаганмикин, деб тўлишиб қолган қорнига қараб-қараб қўярди.

Ойлар ўтди, Қиз ҳеч сўзлашмайдиган бўлиб қолди. Биров гапирса тушунмай, қўллари бўшашиб, ўзини йўқотиб қўярди. Бир куни хўжайин:

— Нима бало бўлди, оппоқ қиз, кейинги вақтларда эс-ҳушингдан айрилиб қолдинг! — деб қўйди.

Бутхонада бўлса қиз ўзини панага олар, кюре билан дуч келмасликка тиришарди, чунки кюрени одамнинг кўнглидан сирини билиб оладиган ғайритабиий хусусиятга эга деб ўйларди.

Дастурхон устида бошқа хизматчилар қараса, уни совуқ тер босиб кетарди. Сиримни билиб олади деб, айниқса, ёш бўлса ҳам жуда зийрак отбоқардан юраги безилларди, чунки у чақнаб турган кўзларини қиздан олмасди.

Бир куни эрталаб почтабон қизга хат келтириб берди. Бундан олдин у ҳеч қачон хат олмаган эди, шунинг учун гангиб ерга ўтириб қолди. Борди-ю хат ўшандан бўлса-чи? Ўзи бўлса саводсиз эди, шунинг учун ҳам сиёҳ билан ёзилган қоғозга ихлос билан боқарди. У сирини ҳеч кимга билдиргиси келмасди, хатни чўнтагига солиб қўйди; лекин тез-тез ишини қўйиб, ҳалиги имзо билан тамом бўлган сатрларга тикилар, назарида, тўсатдан уларнинг маъносига тушуниб қоладигандай бўларди. Ниҳоят, сабрсизлик, безовталиқдан эси кетди, хатни муаллимга олиб борди; у қизни ўтирғизиб ўқиб берди:

«Дуойи салом, меҳрибон қизимга!

Шунинг билан маълум қиламанки, менинг ҳам куним битай деб қолди, бу хатни сенга агар иложи бўлса кел, деб, қўшнимиз Дантю амакинг ёзди. Сени севгувчи онанг ўрнига Мэрнинг ёрдамчиси, Сезар дантию қўлим қўйдим».

Қиз индамасдан чиқиб кетди, лекин кўчага чиқиши биланоқ оёқлари бўшашиб йўл бўйига ўтирди ва шу тахлитда то тунгача қолди.

Уйга келиб ўз қайғусини хўжайинига айтди, хўжайин унга хоҳлаган кунга қадар жавоб берди; ҳозирча унинг

Ўрнига келиб-кешиб турадиган хизматчи ёллашга, қайтиб келгач уни яна ўз ўрнига олишга ваъда берди.

Онаси ўлим тўшагида эди, қизи келган куни узилди. Эртасига эрталаб Роза, киши кўрса қути учадиган даражада озгин, етти ойлик, ирванди бола туғди. Гўдак жуда қийналаётган бўлса керак, ўргимчакнинг оёғига ўхшаган қоқсуяк панжаларини қаттиқ қисарди.

Шундай бўлса ҳам бола ўлмади.

Қиз уйдагиларга эрга текканман, лекин ҳозир болани олиб борар жойим йўқ деб қўшнисига ташлаб кетди. Улар, ўзимиз боқиб берамиз, дейишди.

Қиз яна фермага қайтиб келди.

Лекин унинг аламзада кўнглида уйга ташлаб келган нимжон маҳлуққа нисбатан шу дамгача ўзига номаълум янги бир меҳр пайдо бўлди. Бу меҳр боладан йироқда бўлганлиги учун ҳар соат, ҳар дақиқа кўнглидан нари кетмайдиган янги бир изтироб манбаига айланди.

Унга айниқса азоб берадиган нарса боласини эркалаш, бағрига босиш, унинг иссиқ вужудини қучоғига олиш истаги эди. Кечалари кўзига уйқу келмас, кундузлар хаёлидан бола нари кетмас эди, кечқурунлари бўлса барча ишлардан бўшагач, ўчоқ ёнида алангага тикилганича хаёли узоқларга қочган одам сингари ўтирарди.

Фермадагилар унинг ҳақида сўзлаша бошлади, ҳазил қилиб ундан «жазманини», унинг ҳуснини, бўй-бастини, бойлигини сўрашар ва тўй қачон, бешик тўйига бизни ҳам айтасизми, дейишарди. Қиз эса кўпинча қочиб кетар ва пана жойга бориб йиғларди, чунки бу саволлар унга игна каби санчиларди.

Қиз шу гап-сўзлардан нарироқ туриш учун жон-жаҳди билан ишга ёпишар, ҳар дақиқада боласини ўйлар ва қандоқ қилиб кўпроқ пул ортириш устида бош қотиради.

Қиз, шундай ишлаш керакки, хўжайин ойликни оширсин, деган қарорга келди.

Мана, аста-секин бутун уй ишини ўз қўлига олди. Иккинчи оқсочни сиқиб чиқарди, чунки бир ўзи икки кишининг ишини қилганидан кейин униси ортиқчалик қилиб қолди. Қиз нонни, ёғни, шамни, ҳуд-беҳудага товуқларга сепиладиган донни, исроф қилиб, молларга бериладиган ем-хашакни, ҳамма нарсани тежай бошлади. Хўжайиннинг пулини ўз пулидай эҳтиётлар, бозорга борганида фойда томонини кўзлар, фермадан чиқариб нарсаларни қимматга сотиб, деҳқонларни авраб, улар келтирган нарсани арзон олишга тиришарди, шунинг учун ҳам ферманинг бутун савдо-сотиғи, хизматчиларни ишлатиш, омборларнинг кали-

ти, ҳаммаси унга топширилди; ҳадемай ўрнини биров босолмайдиган, ҳамма нарсага кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлиб қолди, унинг эҳтиёткорлиги орқасида ферма гуллаб кетди. Теварак-атрофга «Валлен фермасидаги хизматчи қизнинг» таърифи кетди. Хўжайиннинг ўзи ҳам ҳар ерда сўзларкан: «Қиз эмас, соф олтин» дерди.

Вақт шу таҳлитда ўтар, лекин ойлик ошмас эди. Унинг бу оғир меҳнатига хўжайини ҳар бир содиқ хизматчининг вазифаси, ҳалол меҳнати дебгина қарарди; энди қизга бир нарса алам қила бошлади: унинг орқасидан хўжайини ҳар ой аввалги даромадига қараганда эллик, юз эюо ошиқ олаётир, у эса йилига икки юз қирқ франкдан на бир тийин ошиқ олади, на кам.

Қиз ойлигини оширишни сўрамоқчи бўлди. Хўжайиннинг олдига уч марта борди, лекин ҳар сафар ҳам гапни бошқа ёққа буриб юборди — ойлигимни оширинг дейишга, гўё бундай дейиш айб ишдек, сира тили бормади. Бир куни хўжайин ошхонада ёлғиз ўзи нонушта қилиб ўтирганида қиз келиб тутила-тутила «мен сиз билан ўзимнинг ишим тўғрисида сўзлашмоқчи эдим» деди. У бошини кўтариб, бир қўлида нон, бир қўлида пичоқ учини осмонга қилганича, ҳайрон бўлиб, хизматчи қизга тикилиб қолди. Қиз унинг қарашидан уялиб кетди ва уйига бориб келгани бир ҳафтага жавоб сўради, бормасам бўлмайди, деди.

Хўжайин дарҳол кўнди; кейин ўзи ҳам ўнгайсизланиб, илова қилди.

— Қайтиб келганингдан кейин мен ҳам сен билан гаплашмоқчиман, — деди.

III

Бола саккиз ойлик бўлиб қолган эди, қиз ўғлини танимади. Бола қип-қизил бўлиб тўлишиб, бўғин-бўғин бўлиб, худди бир парча жонли ёққа ўхшаб қолганди. У керилган дўмбоқ панжаларини ёйиб аста қимирлатар ва мацца қилиб ётганлиги кўриниб турарди. У, гўё бир ўлжа топиб олгандай, эҳтирос билан болага ташланди, қаттиқ-қаттиқ ўпа бошлади; бола қўрқиб йиғлаб юборди. Боласи танимаганини ва энагасини кўргач, қўлларини чўзиб унга қараб толпинаётганини кўриб, ўзи ҳам йиғлаб юборди.

Лекин эртасига бола унга анча эл бўлиб, кўрса куладиган бўлди. У болани далага олиб чиқар ва билакларига солиб телбаларча югурар, дарахтнинг соясига ўтириб олиб, гарчи эси йўқ ёш бола бўлса ҳам, ҳаётида биринчи

марта одам боласига кўнгил сирларини очарди. Унга ўзининг азоб-уқубатлари, тортган ташвишлари, ҳаяжонли, умидларини айтарди ва қаттиқ эркалатишлари билан боланинг жонига тегарди.

Болани бағрига босиш, чўмиштириш, кийинтиришлар унинг учун бениҳоят шодлик бахш этарди; ҳатто бола булғатиб қўйган нарсаларни ювиш, тозалаш ҳам унинг учун катта бахт бўлиб, гўё бу хилдаги ишлар унинг оналик ҳуқуқини тасдиқларди. У болага боқаркан, шу ўзининг боласи эканлигига ҳайрон бўлар ва уни тебратаркан секин-секин: «Ўзимнинг ўғилчам, ўзимнинг ўғилчам!» деб такрорларди.

Қиз қайтишда йўл бўйи йиғлаб кетди; фермага келиши биланоқ хўжайини уни чақиртирди. У, сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда, ҳаяжонланиб, ҳайрон бўлиб, хўжайинининг олдига кирди.

— Ўтир! — деди хўжайини.

Қиз ўтирди. Иккаласи ҳам деҳқонларнинг одати бўйича бир-бирига қарамай, бўш турган қўлларини қўйгани жой тополмай, нима дейишини билмай бир неча дақиқа жим ўтиришди.

Норғил, қирқ бешларга кирган, хушчақчақ, тиришқоқ, иккита хотини ўлган табиатан ҳеч хижолат бўлмайдиган фермер ҳозир хижолатда эди; ниҳоят, ўзини ўнглаб олди-да, кўзларини узоқларга, далага тикканича шама қилиб, тутила-тутила сўз бошлади.

— Роза, — деди у, — уй-жой қиладиган вақтинг ҳам бўлиб қолди, шу ҳақда ўйлаб кўрсанг бўлармиди?

Қизнинг ранги ўчиб кетди. Унинг жавоб бермай турганини кўриб, фермер гапида давом этди:

— Сен яхши қизсан, эс-ҳушинг ҳам жойида, меҳнаткаш, тежаб-тергайдиган қизсан. Сен сингарин хотиннинг турган битгани — хазина, — деди.

Қиз ҳамон қимирламай, қўрққанидан бўзрайиб, унинг гапини тушунишга ҳам ҳаракат қилмай ўтирар, гўё устига катта бир фалокат келаётгандай, хаёли чалкашиб кетганди. Фермер бир нафас тўхтаб турди, кейин яна гап бошлади:

— Биласанми, агар ферманинг бекаси бўлмаса, ҳатто сендай хизматчи билан ҳам ҳеч иш қилиб бўлмайди, — деди.

Кейин у яна нима дейишини билмай тўхтаб қолди.

Роза рўпарасида, худди қимир этса жони борича қочиши керак бўлган қотил тургандай, қути ўчиб унга қараб турарди.

Ниҳоят, беш минутдан кейин фермер:

— Хўш, нима дейсан? Хоҳлайсанми! — деб сўради.

Қиз довдираган бир ҳолда:

— Нимани, хўжайин? — деди.

Шунда у борини очиқ айтди:

— Жин ургур, нимани бўларди, менга тегишни! — деди.

Қиз сакраб турди, лекин мадори қуриб шу оннинг ўзидаёқ стулга ўтириб қолди, ўша бўйича, бошига катта фалокат тушгандай, қотиб қолди. Ниҳоят, фермернинг тоқати тоқ бўлди.

— Қани, гапирмайсанми, нега қараб турибсан?

Қиз унга ожизона боқди; сўнг кўзларидан ёш оқиб кетди, ўпкасини тута олмаганича:

— Теголмайман, теголмайман! — деди.

— Нега энди? — деб сўради хўжайин.— Қўй, аҳмоқ бўлма, эртагача ўйлаб кўр.

Фермер елкасидан тоғ тушгандай бўлиб, тезда чиқиб кетди ва эртасига оқсоч қизнинг бу таклифга кўнишига шубҳа қилмасди, чунки бу таклиф қиз учун мақтанарлик, ўзи учун эса жуда фойдали, негаким округдаги баҳрибисотлик қизлардан ҳам кўпроқ фойда келтирадиган хотинга эга бўларди.

Ўз тенгини топмади дейдиган гаплар бўлиши мумкин эмас, қишлоқда ҳамма барабар, чунки бу ерларда хўжайинлар эртами-кечми аксари хўжайинга айланадиган хизматкорлар билан бир қаторда ер ҳайдар, оқсоч қизлар кўпинча бекага айланар, бунинг орқасида на уларнинг ҳаёти ва на урф-одати ўзгарарди.

Шу кеча Роза ўрнига ётмади, қаттиқ хафа бўлганидан, ҳатто йиғлашга ҳам ҳоли келмай каравотида ўтирди. У қимирламас, бор-йўқлигини ҳам сезмас, гўё биров унинг хаёлини тўшак учун чуватилган юнг сингари жўрттага титиб ташлаганга ўхшаб, фикрини бир жойга тўплаб ололмас эди.

Фақат баъзи бир онлардагина фикр бўлакчасини ушлаб қолар, содир бўлиши мумкин бўлган ишни кўз олдига келтирганда кайфи учарди.

Унинг қўрқуви ҳамон кучаяверди, ҳамма ухлаб қолган, тип-тинч уйда ўтирар экан, ошхонадаги соат ҳар гал жом чалганда уни совуқ тер босиб кетарди. Унинг боши ғовлаб, қўрқинчли хаёллар нари кетмасди. Шам ёниб тамом бўлди. Шу он уни, фалокат пайимга тушди деб ўйлаган кезларда деҳқонларда бўладиган телбалик, бўрондан кема қочгандай бахтсизликдан қочиш, яшириниш, қутулиш каби кучли истак қамраб олди.

Бойқуш сайради. Роза сесканиб кетди, қаддини ростлади, ўзини йўқотиб қўйгандай бетларини, сочларини, у ёқ-бу ёғини сийпалаб кўрди, кейин лунатик¹ одамдай пастга тушди; ҳовлига чиқди, биронта маст одам учраб қолишидан кўрқиб эмаклаб юрди, чунки ботай деб бораётган ой далаларни ёруғ нурга тўлдирган эди. Дарвозани очиб чиқмай, девордан ошиб тушди. Далага чиқди-ю югуриб кетди. У боши оққан томонга қараб тез югурар ва гоҳ-гоҳ ўзи ҳам билмай қолиб, қаттиқ қичқириб юборарди. Унинг ёнида — ерда ёйилиб ётган катта сояси ўзи билан бирга югурарди; баъзи-баъзида тун қуши унинг боши устида гир айланарди. Фермаларнинг ҳовлисидаги итлар унинг оёқ товушини эшитиб, қаттиқ ҳуришарди, биттаси зовурдан ўтиб қизнинг орқасидан қувлаб қолди ва тишламоқчи бўлди, лекин Роза айланиб бир ҳайқирган эди, ит думини қисиб қочди ва тешикка тиқилиб товуши ўчди.

Далада гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда қуён болалари ўйнашарди; лекин Дианага ўхшаш, ақлдан адашаёзган қизнинг югуриб кетаётганини кўришлари билан кўрқоқ жониворлар сапчиб атрофга тарқалишарди; буларнинг онаси болалари билан ариқчаларга кириб ғойиб бўлар, отаси бўлса ўзини сақлаш учун йиқилиб-юмалаб қочар, унинг сакраб-сакраб бораётган узунқулоқ сояси уфқдан ерга қўйилган фонарь сингари қия нур сочаётган ой шуъласида лип-лип этиб кўринарди.

Узоқ кўк саҳнида юлдузлар сўна бошлади; қушлар чирқиллар, тонг отиб келмоқда эди. Хориган қиз зўрға нафас олар ва қизариб турган шафақ пардасини тешиб қуёш кўринганида тўхтади.

Шишган оёқлар юролмай қолди. Қизнинг кўзи сув тўла катта чуқурга тушди. Жим турган сув энди чиқиб келаётган қуёшнинг қизил шуъласи остида қонга ўхшаб кўринарди, қиз оёқларини сувга солиб ўтириш учун қўлини кўксига қўйиб, оқсоқланиб аста-аста сувга қараб сургалди.

У кўкат устига ўтирди, тупроқ тўлган қўпол оёқ кийимини ва пайпоғини ечди, кўкариб кетган оёқларини у ер-бу ерида пуфакчалар ёрилиб турган сувга солди.

Сувнинг ёқимли салқини товонидан кўкрагигача чиқди; қиз чуқур ҳавузга тикилиб турарди, бирдан боши айланиб кетди, ўзини шу чуқурга ташлаш керак деган беомон истак уйғонди. Ўша ерда унинг барча изтироблари битар, биратўла тугарди. У ҳозир боласи ҳақида ҳеч ўйламасди;

¹ Лунатик — киши уйқусираб туриб юрадиган бир хил касаллик.

унинг тинчигиси, бутунлай ором олгиси, абадий уйқуга кетгиси келарди. У ўрнидан турди, қўлларини кўтарди ва икки қадам олдинга босди. Сув унинг сонига чиқди. Энди ўзини ташламоқчи бўлиб ҳозирланган эди, бирдан мингларча найза тўпикларига қадалгандай бўлиб, додлаб, сакраб сувдан чиқиб кетди. Оёқларига тиззасидан товонигача узун қора зулуклар ёпишиб олиб, қонини сўрмоқда эди. Уларни олиб ташлашга кўрқди ва ўти ёрилиб инграй бошлади. Унинг дод-фарёдини узоқда, аравада кетаётган деҳқон эшитиб қолди. У қизнинг оёғидаги зулукларни битта-биттадан ажратиб олди, яраларига ўт боғлади ва қизни аравада хўжайиннинг фермасигача обориб кўйди.

Қиз икки ҳафта кўрпа-ёстиқ қилиб ётди. У тўшакдан туриб, остонага чиқиб ўтирган куни эрталаб рўпарасида бехосдан хўжайини пайдо бўлди.

— Хўш қалай,— деди у,— бўладими?

Қиз нима жавоб қилишини билмади, хўжайиннинг кетмай ўзига тикилиб турганини кўргач зўрға:

— Йўқ, хўжайин, бўлмайди,— деб пичирлади.

Хўжайин бирдан зарда қилиб:

— Нега бўлмас экан, нега? — деди.

Қиз йиғлаб юборди.

— Бўлмайди,— деди.

У қизга тик қараб турди-да, бирдан унинг юзига:

— Демак хушторинг бор экан-да? — деди.

Қиз уялганидан титраб кетди ва:

— Ҳа, шундайдир-да,— деди.

Хўжайин салла гулдек қизариб кетди ва ғазабидан энтикиб:

— Ҳа-ҳа, ҳали сен расвонинг шунақа хушторинг бор экан-да. Ким экан у бетайин? Бир тийин пулсиз, наслинасаби бетайин бир ялангоёқдир-да? Ким ўзи, гапир-чи!

Қиз жавоб бермагани учун у давом қилди:

— Айтмайсанми?.. Бўлмаса ўзим айтаман: Жан Бодю.

Қиз қичқириб:

— Йўқ, йўқ, у эмас,— деди.

— Ҳа, бўлмаса Пьер Мартенми?

— Йўқ, йўқ хўжайин.

Хўжайин туюққанича округдаги барча йигитларни санаб чиқди. Қиз эса ер билан яксон бўлиб, кўзёшларини кўк фартуғига арта-арта инкор қиларди. У бўлса бераҳмлиқ билан, қўярда-қўймай, баъзи вақтларда, инида ётган жониворни билиб қолганда уни тутиб олиш учун эртадан кечгача ер қазиб ётадиган овчи ит сингари, қизнинг

кўнглини кавлаб унинг юрак сирларини билиб олишга уринарди. Тўсатдан у:

— Ҳа, жин ургур, ҳалиги Жак эмасми, бултурги хизматчимиз, сени ўша билан юради дейишарди, у сени олмоқчи ҳам бўлган экан,— деди бақириб.

Розанинг дами ичига тушиб кетди; қони юзига тепди, кўз ёшлари бирдан тўхтаб қизиган темир устида қолган сув томчисидай юзида қуриб қолди.

— Йўқ, у эмас, у эмас! — деди.

— Йўқмикин-а, рост айтаяпсанми? — деди фермер ҳақиқатга етганини пайқагандай бўлиб.

Қиз шошиб жавоб берди:

— Онт ич десангиз онт ичаман, ҳозир десангиз ҳам...

Қиз азиз-авлиёларни оғзига олишга ботинолмай, нима деб қасам ичишини билмай қолди. У қизнинг сўзини бўлиб:

— Ҳа, у сени бурчак-бурчакда қисиб юрарди-ку, овқат вақтида ҳам сендан кўзини узмас эди. Сен унга сўз бергансан. Берганмидинг, айт?

Бу гал қиз хўжайиннинг юзига тўғри қаради ва:

— Йўқ, сўз берганим йўқ, сўз берганим йўқ, худо ҳақи, рост, мана шу бугун совчи қўйсин-чи, тегмайман,— деди.

Қиз шунчалик чин кўнгилдан сўзлардики, хўжайин иккиланиб қолди, ўз-ўзига савол бераётгандай қилиб:

— Унда ким бўлади? Бирон ёмон иш қилганинг йўқ, агар ундай бўлганда ҳамма биларди, ҳеч гап бўлмаган бўлса нечук хизматчи қиз хўжайинига тегмасин? Ҳар қалай бу ерда бир гап бор,— деди.

Алами бўғзига тикилиб қиз ортиқ жавоб бермади. Хўжайин яна бир қайта:

— Хоҳлайсанми? — деб сўради.

Қиз хўрсиниб:

— Йўқ, бўлмайди, хўжайин,— деди.

Хўжайин чиқиб кетди.

Қиз энди қутулдим деган қарорга келди ва анча хотиржам бўлди, лекин худди қари оқ от ўрнига хирмон тошга қўшилиб эртадан кечгача ғалла янчгандай эзилиб, тинкаси қуриб қолди.

У ишларидан қутулиши биланоқ ётди, ўша ондаёқ кўзи уйқуга кетди.

Ярим кечада кимдир икки қўли билан унинг кўрпасини пайпаслаётганини билиб уйғониб кетди; кўрққанидан ирғиб турди, лекин товушидан фермер эканлигини билди.

— Қўрқма, Роза, мен сен билан сўзлашгани келдим,— деди фермер.

Қиз аввал ҳайрон бўлди, сўнг, унинг кўрпага кирмоқчи бўлаётганини кўриб, унинг мақсадини англади. Қоронғи кечада, тўшакда, яланғоч ва уйқусираган ҳолда ўзига қўл чўзаётган эркак ёнида ҳимоясизлигини англаб бутун вужудини титроқ босди. Қиз албатта таслим бўлмасликка тиришарди, лекин содда одамларда кучлироқ бўладиган майлга берилиб, бўшгина қаршилик кўрсатарди, чунки бу тоифа — бўшанг, ўзини тутолмайдиган одамда кучсиз бўладиган ирода уларга ёрдам беролмайди. Унинг бўсаларидан лабларини олиб қочиш учун қиз бошини дам у ёққа, дам бу ёққа бурарди, олишиш орқасида уйғонган вужуди кўрпа остида тўлғонарди. Хўжайин майлга берилиб, дағаллик қила бошлади. Бир силтаб, кўрпани сидириб ташлади. Шунда қиз ортиқ қаршилик кўрсатишга ҳоли йўқлигини англади. Қиз, туяқуш бошини қанотлари остига яширгандай, уялганидан қўллари билан юзини беркитди ва ортиқ қаршилик кўрсатмади.

Фермер бутун кечани у билан бирга ўтказди. Эртасига яна келди ва ҳар кун келадиган бўлиб қолди.

Иккови бирга тура бошлади.

Бир кун эрталаб фермер:

— Мен кюрега айтдим, маълум қилади, янги ойда тўй қиламиз,— деди.

Қиз жавоб бермади. Нима ҳам десин? Қарши ҳам бўлмади. Қўлидан нима келарди?

IV

Қиз фермерга тегди. Хаёлида чиқиб бўлмайдиган тубсиз чоҳга тушиб кетгандай бўлди; бахтсизлик эса, йиқилай-йиқилай деб турган катта қоя сингари боши устида осилиб тургандай туюларди. У гўё эрининг бир нарасини ўғирлаб олгандай, турган гап эри эртами-кечми буни пайқаб қоладигандай бўларди. Бунинг устига бутун изтиробларининг манбаи ва дунёга келиб кўрган бор-йўқ бахт-саодати бўлган — боласини ўйларди.

У йилига икки марта боласини кўргани қишлоққа борар ва қайтиб келгач, аввалгидан кўпроқ хафа бўлиб юрарди.

Кейин аста-секин кўникиб кетди, қўрқувлари босилиб, кўнгли таскин топди, гарчи ич-ичидан ваҳм босиб қўйса ҳам анча дадил яшай бошлади.

Йиллар ўтди, бола беш ёшдан ошди. Қиз эндигина бахтли бўлиб қолган эди, лекин тўсатдан эри диққат бўла бошлади.

У икки-уч йилдан бери тинчини йўқотгандай кўринар,

нимагадир қайғурар, ундаги руҳий эзилиш ошиб борарди. У овқатдан кейин анчагача столдан турмай, бошини қўллари орасига олганча изтироб чекиб ўтирарди. У хотинига тез-тез ўшқириб, дағал гаширадиган бўлиб қолди, баъзан жуда ҳам кўрслик қиларди: худди хотинидан хафадай кўринарди, чунки баъзи-баъзида уни жаҳл билан силтаб ташларди.

Бир куни қўшнисининг ўғли тухумга чиққан эди, хотини уй ишлари билан банд бўлгани учун ҳалиги болага дурустроқ муомала қилмади, бунинг устига келиб қолган эри хотинига аччиққина қилиб:

— Агар шу бола ўз ўғлинг бўлганда бундақа муомала қилмас эдинг, — деди.

Хотин ҳайрон бўлиб, нима дейишини ҳам билмай қолди ва барча хавфлари қайтадан уйғонди.

Овқат маҳалида эри у билан сўзлашмас, қарамас, худди хотинини ёқтирмагандай, ундан жирканаётгандай, бирор нарсани пайқагандай кўринарди.

Хотин бутунлай ўзини йўқотиб қўйди, эри билан ёлғиз қолишга юраги бетламади ва овқатдан кейин уйдан чиқди-ю, бутхонага қараб югурди.

Қоронғи тушмоқда эди. Тор ибодатхонанинг ичи қоп-қоронғи, қаердандир, клирос¹ ёнида, кимнингдир салмоқли, секин-секин қадам ташлаб юргани эшитилди. Бу — санамлар олдидаги шам чироқларни ёқиб юрган қоровул эди. Роза сўнги умид шунда дегандай, равоқлар орасида милтиллаб турган алангачага илинж боғлади ва ундан кўзини узмай тиз чўкди.

Занжир шириллаб, шамчироқ юқори кўтарилди. Тезда бир маромда қадам босиб юрган ёғоч кавушлик оёқ товуши келди, унинг орқасидан тахта-тахта қилиб терилган тош устида судралаётган арқоннинг шитирлаши эшитилди; қуюқлашиб бораётган шом қоронғилигида бутхона қўнғироғи садо берди. Қоровул кетаётган эди, хотин унга етиб олди ва:

— Кюре жаноблари уйдаларми? — деди.

— Ҳа, уйдалар, мен кечки ибодатга қўнғироқ чалаётган вақтимда у киши овқатланаётган бўладилар, — деди қоровул.

Шундан кейин хотин, титроқ босганича, бутхона ҳовлисининг кичкина эшигини итарди.

Кюре энди стол ёнига ўтираётган эди. У дарҳол хотинни ҳам ўтқаэди ва:

¹ К л и р о с — меҳроб.

— Эшитдим, эшитдим, эрингиз менга айтувди, нима учун келганингизни биламан,— деди.

Шўрлик хотин қотиб қолди. Художўй давом этиб:

— Начора, қизим! — деди.

Кюре шошиб-пишиб қошиқни кетма-кет оғзига олиб борар, киймининг каттакон қорнидаги ёғ босган жойига шўрва томиб турарди.

Энди хотин на сўзлашга журъат эта олди, на ўтинишга на ёлворишга, ўрнидан турди. Кюре унга:

— Кўп умидсизланманг...— деди.

Хотин чиқиб кетди.

У фермага қандоқ қилиб қайтиб келганини билолмади; у келганича хизматкорлар ҳам кетиб қолишибди, эри уни кутиб ўтирарди. Хотин эрининг оёғига йиқилди, кўзларидан ёш оққан ҳолда оҳ тортиб:

— Нега мендан койиняпсан? — деди.

Эри жаҳл билан:

— Нима учун бўларди? Болам йўқлиги учун! Нима, умр бўйи икки киши кўққайиб ўтишлик учун уйланган эдимми? Шунга аччиғланаётирман. Сигир туғмаса, ишдан чиққан бўлади. Туғмаганидан кейин хотин киши ҳам ишдан чиққан бўлади-да.

Хотин ўпкасини тутолмай йиғларкан:

— Менда нима айб, нима айб,— дер эди.

Шунда эрининг бир оз кўнгли юмшаб:

— Мен ҳам сени айблаганим йўқ, ҳар қалай кишининг гашига тегар экан,— деди.

V

Шу кундан бошлаб унинг фикр-ёди бола туғиш, яна битта бола туғиш бўлиб қолди; кўринганга ўз дардини айтадиган бўлди.

Кўшниларидан бир хотин унга, ҳар кун кечқурун бир пиёла сувга бир чимдим кул солиб эрига ичиришни буюрди. Фермер жон деб кўнди, лекин бу нарса фойда бермади.

Улар: «Балки, бирон махфий чораси бордир», деб ўйлашди ва дараклай бошлашди.

Фермадан ўн чақирим нарида яшайдиган чўпоннинг дарагини айтишди. Валлен амаки отга миниб ҳалигидан маслаҳат сўрагани кетди. Чўпон унга қандайдир кўкат қўшиб пиширилган ноннинг юзига чизиқлар чизиб берди ва эр-хотин ётар олдидан ва тургандан кейин бир бурдадан есинлар, деб буюрди.

Нонни ушоқларигача қўймай ейишди, бу ҳам фойда бермади.

Бир муаллим уларга қишлоқлилар билмайдиган, лекин албатта наф қиладиган йўл-йўриқ кўрсатди. Бўлмади.

Кюре уларга Фекан зиёратгоҳига бориб «тоза қон»-га сиғинишларини маслаҳат берди.

Роза бир тўда зиёратчилар билан бирга роҳиблар остонасига бош қўйди, ўз оқ-зорини сиғинаётган барча деҳқонларнинг юрагидан чиққан соф илтижосига қўшди ва ҳамма сиғинадиган жойга менга бир фарзанд бер деб ёзди. Ҳаммаси беҳуда бўлди. Шунда Роза, бу менинг биринчи гуноҳим учун берилаётган жазо бўлса керак, деб ўйлади ва умидини узди.

Хотин ҳасрат-надоматдан сўла бошлади, эри ҳам беҳуда умидлар орқасида анча озиб, қариб қолди. Ҳамма қўшнилар: «Тажанглик бунинг бор қонини сўриб олди», дейишарди.

Шундай қилиб эр-хотин орасида душманлик ўти ёнди. У хотинини уришар ва урар, кунбўйи хотинининг жигига тегиб, тунбўйи тўшақда ғазабига чидолмай ҳақорат қиларди.

Бир куни кечаси, қандоқ қилиб хотинининг жонига қаттиқроқ тегишни билмай, хотинига ўрнидан туриб, тонг отгунча ҳовлида, ёмғирда туришни буюрди.

Хотин қулоқ солмади. У хотинининг томоғидан бўғиб, башарасига бир мушт солди. Хотин қимирламай жим турди. Эр эса, ўзида йўқ, қутуриб, тишларини ғижирлатиб, тиззасини хотинининг қорнига босганича ўласи қилиб ура бошлади. Шунда, жонига теккан хотиннинг ғзаби келди, бир силтаб эрини деворга отиб ташлади; ўзи ўрнидан турди ва ўзгарган, бўғиқ овоз билан:

— Менинг болам бор, бор, Жак билан юриб туққанман. У мени оламан деган эди, кетиб қолди, — деди.

Эри анграйганича қотиб қолди; хотинидан кўра кўпроқ ҳаяжонланган ҳолда пичирлаб:

— Нима дединг? Нима? — деди.

Хотин ўкириб йиғлаб юборди ва аччиқ-аччиқ ёш тўкканича давом қилди:

— Шунинг учун ҳам сенга тегмайман деган эдим, шунинг учун-да. Сенга қандоқ айтардим. Сен мени ҳайдаб юборардинг, болам билан мени бир парча нондан маҳрум қилардинг. Бефарзанд бўлганингдан кейин, сен боланинг нима эканлигини билмайсан, билмайсан! — деди.

Эрининг борган сари ҳайрати ошиб, беихтиёр:

— Боланг бор, боланг бор? — деб такрорлади.

Хотин ўпкасини туюлмай:

— Сен мени зўрлаб олгансан, тўғрими, ўзинг ҳам биласан, сенга тегақолай деган эмас эдим,— деди.

Фермер ўрнидан турди, шам ёқди ва қўлини орқасига қилиб, уйнинг у бошидан бу-бошига юра бошлади. Хотин ўзини каравотга ташлаганича ҳамон йиғламоқда эди. Бирдан эри унинг олдига келиб тўхтади.

— Демак, боламиз бўлмаслигига мен айбдор эканман-да? — деди.

Хотин жавоб бермади. У яна юра бошлади, кейин яна тўхтаб:

— Боланг неча ёшга кирди? — деб сўради.

Хотин пичирлаб:

— Яқинда олтига киради,— деди.

У яна:

— Нега шу маҳалгача менга айтмадинг? — деди.

Хотин оқ тортиб:

— Айтишга менда ҳад бормиди? — деди.

У типпа-тик тура-тура, кейин:

— Хўп, қани тур,— деди.

Хотин зўрға қўзғалди; сўнг, деворни ушлаб ўрнидан турганда, эри бурунгидай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, хотини эс-ҳушини йиғиштириб ололмай турганини кўриб:

— Хўш қани энди, ҳамон ўзимизда бола бўлмаганидан кейин, бориб уни, сенинг болангни олиб келайлик,— деди.

Хотиннинг юраги ёрилиб кетди, агар ҳоли етганда албатта қочиб кетарди. Фермер бўлса қўлларини бир-бирига ишқар ва ўзича:

— Мен биронта бола асраб олсаммикин, деб юрган эдим, мана ўзи топилиб қолди, ўзи топилди, мен Кюредан биронта кўзлаб юрган етим боланг йўқми деб сўраган эдим,— деди.

Шундан кейин у, ҳамон куларкан, йиғидан бўртган ва жинни бўлаётган хотинини ўпа бошлади; сўнг, хотиннинг қулоғига худди у кардай қичқириб:

— Қани, онаси, бор қара-чи: ейдиган бирон нарсанг қолганмикин?! Бўлса ҳозир бир товоқ овқат ейман,— деди.

Хотин юбкасини кийди, иккови пастга тушди, хотини чўккалаб ўчоқдаги оловни пуфлаётганида у ошхонада ёқдан-бу ёққа юрар ва суюнчи ичига сиғмай, қайта-қайта:

— Худо ҳақи, хурсандман, тўғриси, жуда хурсанд бўлдим, жуда хурсандман,— дерди.

ПОРТДА

I

«Шамол малаги» деган уч мачталиқ елканли кема 1882 йил 3 майда Гаврдан чиқиб, Хитой денгизларига қараб йўл олди ва тўрт йиллик сафардан сўнг 1886 йил 8 августда Марсель портига кирди. Ўзининг биринчи юкини Хитой портига топширгач, дарҳол кирага юк ортиб, Буэнос — Айресга кетди, у ердан мол ортиб, Бразилияга жўнади.

Бутун юкхонасини ту누ка банкалик америка консерва-ларига лиқ тўлатиб Марселга қайтиб келаётган уч мачта-лик Норманд пароходининг кўп вақтлар ватандан узоқ қолиб кетишига янги йўллар, ҳалокатлар, тузатишлар, кўп ойлаб сузишлар, йўлдан адаштириб юборадиган денгиз бўронлари — хуллас, денгизда бўладиган барча бахтсиз ҳодисалар сабаб бўлган эди.

Сафарга чиқар чоғида пароходда капитан ва унинг ёрдамчисидан ташқари ўн тўртта матрос бўлиб, уларнинг саккизтаси нормандиялик ва олтитаси британиялик эди. Пароход қайтиб келганида бешта британиялик билан тўртта нормандиялик матрос қолди, холос. Британиялик матрослардан бири йўлда ўлди, турли шароитда кемани ташлаб кетган тўртта нормандиялик матроснинг ўрнига бир кун кечқурун Сингапурнинг майхоналаридан бирида учраган иккита америкали, битта негр ва битта норвегиялик матрос олинди.

Катта пароход парусларини йиғиштириб, елкан иладиган ёғочларини мачтасига кўндаланг қилиб, шамол тиниб аста-секин йўқолиб бораётган майда тўлқин устида Марсел-нинг пишиллаб бораётган ёрдамчи кемасининг орқасидан келмоқда эди; пароход Иф қалъасидан ўтди, кўрфазнинг икки томонида шафақнинг қизил шуъласига чулғаниб, деворга ўхшаб турган сурранг қоялар орасидан бориб, эски портга кирди; портнинг икки томонида бутун мамлакат-ларнинг турли шакл ва ускуналик пароходлари қаторлашиб, бир-бирига ишқаланиб, сассиқ сувга тўла тор ҳавзада уймаланиб, худди пароходнинг зиравор қўшилган ширасида ўлдирилгани қўйилганга ўхшаб турарди.

«Шамол малаги» бориб, янги ўртоғига жой бериш учун йўл берган икки мачтали итальян кемаси билан уч мачталик инглиз кемаси ўртасида тўхтади. Бож олиш ва порт расмиятлари тамом бўлгач, капитан пароход ходимларининг кўпчилигига кечани қирғоқда ўтказишга рухсат берди.

Кеч кирди. Марселда чироқлар ёқилди. Шаҳар шовқин-сурон, қичқириқлар, тарақ-туруқ, жанубликларга хос хушчақчақ садоларга тўлган ёз оқшомининг дим ҳавосида саримсоқ солиб пиширилган ноз-неъматларнинг ҳиди анқиб турарди.

Неча ойлаб денгиз ўз тўлқинлари устида олиб юрган ўнта матрос соҳилга тушишлари билан ўрганиб қолган муҳитларидан айрилган, шаҳарда юришни эсидан чиқарган одамлардек аланглаб, аста-аста йўлга тушишди. Улар ҳудди бир маросим билан кетаётган одамлардек иккитадан бўлиб, чайқалиб қадам ташлашар, шаҳарни кўздан кечиришар ва лиманга тушиладиган тор кўчаларга бетоқатлик билан қарашарди; сўнги икки ойлик сузишдан кейин улар ишқ-муҳаббатга анчагина чанқаган эдилар.

Олдинда нормандияликлар, улар ҳар гал портга тушганларида бошлиқ бўладиган баланд бўйли, бақувват, зийрак Селестен Дюкло деган бир йигитнинг орқасидан боришмоқда эди. У йигит ишратхоналарни топишга уста, юлдузни бенарвон урадиган портларда матрослар ўртасида тез-тез бўлиб турадиган уруш-жанжалларга аралashiшни ёқтирмайдиган, лекин аралашгудай бўлса ҳеч кимдан тап тортмайдиган одам эди.

Ифлос сувлар оқадиган қувур сингари денгизга тушадиган, фоҳишахоналарнинг ҳиди уриб қолган бадбўй кўчаларда нима қилишларини билмай санқиб юрганларидан сўнг Селестен уларни қинғир-қийшиқ тор бир кўчага бошлади. У кўчада уйларнинг эшиклари олдидаги фонарларнинг рангдор, жилосиз ойналарига катта-катта рақамлар ёзиб қўйилган эди. Тор йўлакларда оқсочларга ўхшаш фартук тутган хотинлар стулда ўтиришарди; яқинлашиб келаётган матросларни кўриб хотинлар ўрнидан туришар, кўчани иккига бўлиб турган ариқ бўйига келишар ва бу фоҳишахона — қамоқхоналарга яқинлашганликлари учун қизишиб, ашула айтиб, қулишиб, галалашиб келаётган эркакларнинг йўлини тўсишар эди.

Баъзан беҳосдан очилиб кетган, сиртига сариқ чарм сирилган эшик орқасида, даҳлизда ярим-яланғоч семиз хотин кўринарди; унинг йўғон сони ва семиз болдири дағал, оқ трико кийими тагидан билиниб турарди; қисқа юбкаси энлик белбоғга ўхшар. Бўшашган кўкраги, билак

ва елкалари четига олтин жияк тақилган қора духоба ич кийим тагидан пуштиранг доғга ўхшаб кўринарди. Хотин узоқдан туриб: «Бу ёққа марҳамат қилинглар, яхши йигитлар», деб чиқирар, баъзан ўзи югуриб чиқиб, матрослардан биттасига маҳкам ёпишиб олиб, ўзидан катта пашшани тортиб кетаётган ўргимчакдай, кучининг борича уйга судрарди. Хотин кишининг қўли тегиб ихтиёрини йўқотган эркак сустгина қаршилиқ қилар, ҳамроҳлари бўлса тўхтаб, ўртоғининг орқасидан киришни ҳам, бу ажойиб сайрни яна узоқроқ чўзишни ҳам билмай қараб туришарди. Лекин зўр бериб тортиш натижасида хотин унинг орқасидан бутун улфатлари ҳам кириши керак бўлган матросни остонагача судраб боргудай бўлса, бундай уйлارнинг маънисига тушунадиган Селестен Дюкло тўсатдан бақириб:

— Кирма бу ерга, Маршан, бу биз айтган ер эмас,— дер эди.

Шунда матрос Селестеннинг гапига кириб, бир силкиниб хотиннинг қўлидан чиқар, дўстлар яна галалашиб кетишарди, уларнинг орқасидан ғазабланган фоҳишанинг шалоқ ҳақоратлари эшитилар, бу орада шовқин-суронни эшитиб, бошқа эшикларнинг ҳаммасидан матросларнинг йўлига хотинлар чиқишар ва ғала-ғовур қилиб, бўғиқ товуш билан уларни чақириварди.

Матрослар олдиларидан чиқаётган бузуқ хотинларнинг алдаб, йўлдан уришларидан, илтифот қилмай қолдириб кетишган хотинларнинг ифлос қарғишларидан тобора қизишганларича йўлда давом этишар эди. Гоҳ-гоҳда улар ўзларига ўхшаб, галалашиб юрган, яроғ-аслаҳаларини шарақлатиб бораётган солдатларга, бошқа пароходнинг матросларига ёки ёлғиз изғиб юрган шаҳарликларга, гумашталарга дуч келишарди. Уларга борган сари шубҳали фонарлар ёритиб турган янги-янги тор кўчалар учрайверади. Улар бузуқ хотинларга тўла уйлар, икки девор орасидаги ариқчалардан сассиқ сув жилдириб турган, фоҳишахоналардан иборат кўчанинг шилпиллаб турган тош йўлидан анча юришди.

Ниҳоят, Дюкло кўриниши дурустгина бир уй олдида тўхтади ва улфатларини бошлаб, шу уйга кирди.

II

Кўп кайф-сафо қилишди. Матрослар тўрт соат давомида винога, муҳаббатга қонишди. Ярим йиллик ойликдан ҳеч нарса қолмади.

Улар ўз уйларида ўтиргандек катта уйга бемалол жойлашиб олишди; ёш қизлар ёки кафе-шантанларда ашула қиладиган хотинлардек кийиниб олган бўш фоҳиша хотинлар, хизматларини қилаётган ва ёнларига бориб ўтираётган, бурчак-бурчакда ўтирган шу уйнинг эски мижозларига ҳўмрайиб қарашар эди.

Ҳар бир матрос кириши биланоқ биттадан хотинни ўзиники қилиб олди ва бутун кечани ўша билан ўтказди — тўпори одам ҳадеб янгилик излайвермаиди. Уч столни суриб, битта қилиб қўйишди ва бир стакандан ичгандан кейин ҳар қайсиси биттадан хотинни қўлтиқлаб зинадан чиқа бошлади. Уйларнинг кичик эшиклари жуфт-жуфт бўлиб олган бу ошиқ-маъшуқларни то ўз ичига олгунча, уларнинг зинадан чиқаётган оёқ товуши эшитилиб турди. Кейин ҳамма яна вино ичгани катта уйга тушди, кейин яна чиқишди, кейин яна тушишди.

Қаттиқ маст бўлган матрослар зўр бериб бақиривар, кўзларига қон тўлиб маъшуқаларини тиззага олиб ўтиришар, ашула айтишар, мушлари билан столни уришар ва ҳалқумларига вино қўйишарди. Улар инсондаги ҳайвонлик бошвоғини қўйиб юборишган эди. Тўполон қилаётган ўртоқлари орасида Селестен Дюкло, тиззасида ўтирган икки юзи қип-қизил, барваста жувонни қучоқлаб ўтирар ва унга тикилиб-тикилиб қарарди. Гарчи бошқалар билан барабар ичган бўлса ҳам, ўртоқларидан кўра ҳўшёрроқ бўлган Селестен эсини йўқотмаган эди, кўнгли бир оз юмшариб, сўзлашгиси келди. Лекин хаёли тутқич бермас, эси кирарлик-чиқарлик бўлиб турар ва нима демоқчи бўлганини хотирига келтира олмас эди.

У кулар экан:

— Ҳа, ҳа... бу ерда кўпдан бери турасанми? — деди.

— Ярим йил бўлди, — деб жавоб берди жувон.

У, гўё бу қисқа муддат хотиннинг ахлоқи ҳали унча бузилмаганини кўрсатгандай, бош иргитиб қўйди ва давом этиб:

— Шунақа ҳаёт кечириш ўзингга ёқадими? — деди.

Жувон бир оз тутилиб қолиб, кейин мулоимлик билан:

— Одам ҳар нарсага ҳам кўникар экан. Бу касб бошқа касбдан қолишмайди. Оқсочлик нимаю фоҳишаллик нима — иккаласи ҳам бир, — деди.

Афтидан, Селестен бу ҳақиқатга ҳам қўшилди.

— Шу ерлимисан?

Жувон жавоб ўрнига бош чайқаб қўя қолди.

— Узоқдан келганмисан?

Жувон яна жимгина бош иргитди.

— Қаерлисан?

Қиз гўё эслаётгандай ўйланиб қолди, сўнг аста-гина:

— Перпиньянликман,— деди.

Матрос яна хурсанд бўлиб:

— Шунақа дегин! — деди.

Қиз ҳам ундан:

— Сен-чи, денгизчимисан? — деб сўради.

— Ҳа, гўзалим.

— Узоқдан келдингми?

— Ҳа. Кўп портларни, кўп юртларни кўрдим.

— Бутун дунёни айланиб чиққандирсан?

— Бўлмасам-чи! Тагин бир неча марта дегин.

Қиз гўё аллақачонлар хотиридан кўтарилган бир нарсани эслаётгандай, яна ўйланиб қолди, кейин жиддийроқ бир оҳангда:

— Сузиб юрган чоғингда кўп кемаларни ҳам учратгандирсан? — деди.

— Бўлмасам-чи, гўзалим!

— «Шамол малаги» деган кемани учратмадингми?

Йигит кулимсиради,

— Албатта, ўтган ҳафтагина кўрган эдим,— деди.

Қиз оппоқ бўлиб, ранги ўчиб кетди.

— Ростми? Тўғри айтяпсанми?

— Рост айтяпман.

— Ёлғон айтмаяпсанми?

Йигит қўлларини кўкка кўтарди:

— Худо ҳаққи,— деди.

— Хабаринг бўлмадими, унда Селестен Дюкло ҳали ҳам бормикин?

Йигит ҳайрон бўлди ва безовталанди; жавоб беришдан олдин бу гапнинг тагида нима борлигини билиб олмоқчи бўлди.

— Танирмидинг уни?

Энди қиз эҳтиёт бўлди.

— Йўқ, шу ерда уни бир хотин танийди.

— Шу уйдами?

— Йўқ, бошқа уйда.

— Шу кўчадами?

— Йўқ, нариги кўчада.

— Қандай хотин экан?

— Ҳа, бир хотин-да... Менга ўхшаган.

— Хотиннинг унда нима иши бор экан?

— Мен қаёқдан билай? Эҳтимол, ҳамшаҳардир.

Улар орада ҳозир бир дилсиёҳлик бўлишини пайқаб, бир-бирларига қаттиқ тикилиб қолишди.

— Уша хотинни кўришнинг иложи йўқми? — деди матрос.

— Кўриб нима қиласан?

— Нима қилардим. Селестен Дюклони кўрдим дейман-да.

— Қалай у, соғ-саломатми?

— Сен билан мендан қолишмайди, жуда бақувват йигит.

Қиз хаёлини йиғиб олиш учун яна жимиб қолди, кейин шошилмасдан:

— «Шамол малаги» қай томонга кетаётган эди? — деди.

— Шу ерга, Марселга келаётган эди,— деди йигит.

Қиз беихтиёр сесканиб кетди.

— Ростми?

— Рост.

— Сен Дюклони танийсанми?

— Ҳа, танийман.

Қиз яна ўйланиб қолди, кейин астагина:

— Шунақами... шунақами...— деди.

— Сенга унинг нима кераги бор?

— Менга қара, унга айтгинки... йўқ, қўй.

Селестен тобора ҳайрон бўлиб, қизга тикилмоқда эди, ниҳоят бутун сирни билмоқчи бўлди.

— Уни сен ҳам танийсанми? — деди.

— Йўқ,— деб жавоб берди қиз.

— Ундай бўлса, сенга унинг нима кераги бор?

Тўсатдан бир қарорга келган қиз ирғиб турди ва югуриб бориб, орқадаги бекач кўз-қулоқ бўлиб ўтирган стол ёнига борди, ундан битта лимон олиб кесди-да, сувини стаканга сиқди, устига сув куйди ва матросга бериб:

— Ма, ич,— деди.

— Нега?

— Кайфинг тарқалсин. Кейин сенга бир гап айтаман.

Йигит ичди, кейин қўли билан лабларини артиб:

— Мана, ичдим! Айтабер,— деди.

— Мени кўрганлигингни ва мендан эшитган сўзларингни кимдан эшитганлигингни унга айтмасликка ваъда бер. Қасам ич!

Йигит қўлларини кўтарди ва кулиб қўйди-да:

— Мана, қасам ичаман,— деди.

— Худо урсинми?

— Худо урсин.

— Хўп, бўлмаса унга айтгинки, отанг ҳам ўлипти, онанг ҳам ўлипти, уканг ҳам ўлипти, бундан уч ярим йил олдин, 1883 йилда бир ойнинг ичида тиф касали билан уччаласи ҳам ўлипти, дегин.

Йигитнинг юрак-бағри узилиб кетгандай бўлди. Унинг шундай кайфи учиб кетдики, бошда нима дейишини ҳам билмай қолди, кейин шубҳага тушиб:

— Аниқ биласанми? — деди.

— Аниқ.

— Кимдан эшитдинг?

Қиз қўлларини йигитнинг елкасига ташлади ва кўзларига тикилиб туриб:

— Хеч кимга айтмайсанми? Қасам ич,— деди.

— Худо урсин.

— Мен унинг сингиси бўламан,— деди.

Беихтиёр йигитнинг оғзидан қизнинг номи чиқиб кетди:

— Франсуаза! — деб юборди.

Қиз унга тикилиб қараб тургач, бениҳоя қўрқув ичида даҳшатдан ўзини йўқотгудай бўлиб, лабларини ҳам очмасдан эшитилар-эшилмас:

— Оох!.. Селестен, сенмидинг? — деди пичирлаб.

Улар бир-бирларининг кўзларига тикилганларича қотиб қолишди. Уларнинг атрофида Селестеннинг ўртоқлари ҳамон ҳайқиришмоқда эди. Бир-бирига урилаётган қадаҳларнинг товуши ашулага жўр бўлиб столга уришлар, ер тегишлар ва хотинларнинг чинқиришлари ҳар ким ўз ҳолича айтаётган ашулага қўшилиб турарди.

Селестен ўзининг ёнида ҳис қилган, иссиққина бўлиб, қути ўчган бир ҳолда унинг бағрига кириб олган қиз — сингиси. Селестен бошқалар эшитиб қолишидан қўрқиб астагина, шу қадар аста, ҳатто қиз ҳам зўрға эшитадиган қилиб.

— Оҳ! Нима иш қилиб қўйдим! — деди.

Қизнинг кўзлари ёшга тўлди ва пичирлаб:

— Менда нима айб? — деди.

Бехосдан Селестен:

— Демак, улар ўлдими? — деди.

— Улишди.

— Отам ҳам, онам ҳам, укам ҳамми?

— Айтдим-ку, уччаласи ҳам бир ойнинг ичида деб. Мен ёлғиз қолдим, латта-путтадан бошқа ҳеч нарса йўқ эди, ахир мен аптекачилардан, доктордан қарздор бўлиб қолдим-да, учта ўликни кўмиш учун бутун уй-рўзгорларимни сотдим. Шундан кейин Каше жанобларига

оқсочликка кирдим, эсингдами, ҳалиги чўлоқ бор эди-ку? Худди ўн бешга тўлган эдим, сен кетаётганигда ҳали ўн тўртга ҳам кирмаган эдим-да. У билан расволик қилиб қўйдим. Ёшлигимизда ҳаммамиз ҳам аҳмоқ бўламиз. Кейин нотариусга оқсоч бўлиб кирдим. У ҳам мени йўлдан урди. Гаврдан уй ижара олиб берди. Кўп ўтмай ўзи ҳам келмай қўйди. Уч кунгача оч ўтирдим, қилай десанг иш топилмайди, сўнг шунақа уйга киришга тўғри келди. Ахир, бунақа ишни ёлғиз мен қилаётганим йўқ-ку, мен ҳам жуда кўп жойларни кўрдим. Яна қанақанги ярамас жойларни дегин: Руан, Эвре, Лель-Бордо, Перпиньян, Ницц, мана энди Марселга келдим.

Қизнинг кўзларидан, бурнидан ёшлар оқиб юзини ювар, оғзига оқиб тушарди.

— Мен сени ўлиб кетгансан деб юардим, Селестен, шўрлик акам.

— Мен-ку, сени танимаслигим мумкин эди. У вақтда сен ёш бола эдинг, энди қара, кап-катта бўлиб қолибсан! Сен нега мени танимадинг? — деди Селестен.

Қиз қўл силтаб:

— Шунча кўп эркакларни кўраманки, назаримда ҳаммасининг афти бир хилга ўхшайди,— деди.

Селестен, шу қадар кучли бир ҳаяжон-ла унинг кўзларига тикиларкан, худди биров ураётган боладай қичқиргиси келарди. У тиззасида ўтирган қизни ҳали ҳам қучоқлаб, елкасига қўлини ташлаб ўтирарди. Тикила-тикила ниҳоят уни ота-онаси ва укаси билан ватанида қолдириб кетган, Селестен денгизларни кезиб юрганида ота-онасини ер бағрига узатиб келган синглисини таниди.

Тўсатдан, топиб олган синглисининг бошини катта қўллари билан ушлаб, қаттиқ-қаттиқ ўпа бошлади. Киши фақат жигаринигина шундай ўпа олади. Сўнг кўкрагидан денгиз тўлқинидек оғир, маст кишининг ҳиқи-чоғига ўхшаш, эр кишига хос аламли бир йиғи отилиб чиқди.

У ўксиб-ўксиб йиғларкан:

— Сенмисан, шу сенмисан, Франсуаза, менинг гўдагим! — дерди.

У ирғиб ўрнидан турди, мушти билан столга шундай урдик, стаканлар ағдарилиб тушиб, майда-майда бўлди. У товушининг борича сўка бошлади, бир неча қадам юриб бориб, гандираклаб қўлларини чўзди, бор бўйи билан ўзини ерга ташлаб юборди. У полда юмалаб жон талвасасига тушган одамдай инграб тепина бошлади.

Уртоқлари унга қараб қаттиқ кулишарди, биттаси:

— Ұлгунча ичипти-да,— деб қўйди.

— Ётқизиб қўйиш керак,— деди яна биттаси,— агар шу аҳволда кўчага чиқса қамаб қўйишади.

Чўнтагида пули борлиги учун уй бекаси каравот бермоқчи бўлди, зўрға тик босиб турган маст ўртоқлари уни кўтаришиб, тор зинадан ҳозиргина уни қабул қилган синглиснинг уйига олиб киришди. Синглиси ҳам лаънати тўшак ёнида курсига ўтириб, Селестенга ўхшаб аччиқ-аччиқ йиғлаб тонг оттирди.

АЛВАСТИ

Деҳқон ўлим тўшагида ётган кампирнинг олдида докторга қараб турар эди. Тақдирга тан бериб тинчгина ётган кампир улар нима ҳақида сўзлашаётганларига қулоқ солиб ётарди. Нима қипти, қазо етгандан кейин ўлади-да киши! Кампир ўлар эканман деб парвойига ҳам келтирмас эди; у ошини ошаб, ёшини яшаган, ҳар нечук тўқсон иккени урган.

Июль қуёши очиқ турган эшик ва деразалардан қучоқ-қучоқ нур сочиб, аждод-аждоддан қолган уйнинг ўнқир-чўнқир юзини қиздирмоқда эди. Иссиқ шабада эсиб, тушки қуёшда қовжираб ётган ўтлар, экин-тикин ва япроқлар ҳидини келтириб турарди. Чигирткалар чириллаб, атрофни худди ярмаркадан болаларга олиб келинадиган шақилдоқнинг товушига ўхшаш овозга тўлдириб турар эди.

Доктор жеркиброқ:

— Онорэ, онангизнинг аҳволи оғир, уни сира ёлғиз қолдириб бўлмайди! Жони узилай-узилай деб турибди,— деди.

Деҳқон хафа бўлиб:

— Ахир дон-дунни ташиш керакми? Ҳали ҳам далада қолиб кетди, ҳаво ҳам яхши эди. Она, сен нима дейсан? — деди.

Ўлим тўшагида ётган бўлса ҳам нормандияликларга хос қурумсоқлик билан куйдираётган кампир кўз ва бош ҳаракати билан майли, ташиб олаберсин, ўлиш бўлса бир амаллаб ўлиб оларман, дегандай ишора қилди.

Доктор тутақиб кетиб, ер тепинди:

— Ҳайвон экансиз-ку, шу ҳам гап бўлдим! — Донни албатта шу кунни ташиш зарур бўлса, боринг, ҳеч бўлмаса Рапе энани айтиб келинг! Онангиз ёнида бўлсин. Уқдингизми? Агар айтганимни қилмасангиз, ўзингиз ётиб қолгудай бўлсангиз қадам қўймайман, итдай ўлиб кета берасиз!

Кампирнинг ўғли — озгин, новча, тепса тебранмас деҳқон нима қилишини билмай, қийналарди; бир томондан докторнинг дўқидан қўрқса, иккинчи томондан қурумсоқлик жонини сиқар, оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб, нима ҳақидадир ўйлар, салмоқлаб кўрар ва пичирлаб:

— Қарагани учун Рапе эна қанча оларкан? — деди.

Доктор жеркиб:

— Мен қаёқдан билай? Қанча вақтга ёлласангиз ўшанга қараб олади-да. Боринг, унинг ўзи билан келишинг, дийдорингиз... лекин бир соатдан кейин у шу ерда бўлсин, уқдингизми? — деди.

Ниҳоят ўғли боришга қарор қилди.

— Бораман, бораман, бунча жаҳл қиласиз, жаноб доктор? — деди.

Доктор кета туриб, яна:

— Ҳа, шундай бўлсин, менга қаранг, жаҳлим чиққандан кейин мен билан ҳазиллашиб бўлмайди! — деди.

Доктор чиқиб кетди. Ўғли ўгирилиб онасига қаради-да, бўйнини эгиб:

— Рапе энани айтиб келмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Шовқинини қара-ю... Безовталанма, бир зумда айтиб келаман, — деди.

У ҳам чиқиб кетди.

Рапе энанинг касби — кир дазмоллаш, ўз қишлоғида ва атрофдаги қишлоқларда ўсал тортганларнинг ёнида ўтириб ва ювғичилик қилишдан ҳам яна бир оз даромад қиларди. Биттасининг бошини кафанга чулғаб бўлиши билан шошиб-пишиб, бедана юриш қилиб уйига кетар, уйда дазмолини шарақлатиб бировнинг кийимини дазмоллашга тушарди. Худди бултурги олмадай бужмайган, баджаҳл, ўлгудай ҳасадчи, бениҳоя очкўз, бировларнинг кийимини дазмоллашдан ниҳоят бели синиб кетгандай икки букилиб қолган Рапе энада ўлим талвасасини кўришга ҳаёсиз ажиб бир иштиёқ бор эди. У кимнинг нимадан ўлгани, қандай қилиб жон бергани ҳақидагина сўзлар, ҳадеб бир нарсани қайта-қайта, икир-чикирларигача, худди отган ўқи хато кетмаган овчи сингари сўзлаб берарди.

Онорэ Бонтан кириб келганида Рапе эна уйида қишлоқи хотинларнинг ёқаси учун синька эритмоқда эди.

— Саломатгина бормисиз, Рапе эна? — деди Онорэ.

Рапе қайрилиб Онорэга қаради.

— Бир амаллаб юрибман, ўзинг қалайсан?

— Менга нима қиларди, дейсиз, онам бир тарзи бўлиб туриптилар.

- Онангни?
- Ҳа, онам.
- Нима бало бўлди унга?
- Улмоқчими, дейман.

Кампир қўлини сувдан олди, кўм-қўк тиниқ томчилар бармоқ учига тўпланиб, яна тоғорага тушарди. У тўсатдан жонланиб:

- Қўйсанг-чи, чиндан ҳоли оғирми? — деди.
- Доктор эртагача етмас деяпти.
- Ундоқ деган бўлса, ёмон.

Онорэ гап тополмай қолди. Унга илтимос қилишдан олдин қандай бўлмасин замин ҳозирлаш керак эди, у бўлса мутлақо нимадан сўз бошлашни билмас эди, шунинг учун ҳам томдан тараша тушгандек:

— Улгунча ёнида ўтиришга қанча ҳақ оласан? Биз унақа бой эмасмиз. Ҳатто хизматчимиз ҳам йўқ. Онаминг бошига етган шу меҳнат бўлди. Ишлайвериб шўрликнинг ҳоли-жони қолмади. Ахир беш кишининг ишини қиларди-да. Шундай бўлса ҳам тўқсондан ошди, ҳозир шунақа кампирни топиб кўр-чи! — деди.

Рапе эна керилиб:

— Хўб, баҳойим икки хил: бойлардан кундузига қирқ су, кечасига уч франк оламан. Бошқалардан кундузига йигирма, кечасига қирқ су оламан. Демак, сендан йигирмаю қирқдан оламан-да, — деди.

Онорэ ўйланиб қолди. Онасини-я, онасини билмасмиди, унинг шундай зуваласи пишиқ, унча-мунчага ўзини олдирмайдиган, жони шундай қаттиққи, ҳали бир ҳафтага ҳам бориши мумкин, доктор айта беради-да.

Онорэ дудмолланиб:

— Йўқ-э, кўтара савдо қилиб қўя қол. Иккаламиз толеъимиздан кўрамиз. Ахир, жони узилай-узилай деб турибди, деб аниқ айтди-ку. Агар шундай бўлса сенинг толеъинг — менинг ютқизганим. Агар эртагача ё ундан кўпроққа борса менинг толеъим — сенинг ютқизганинг, — деди.

Ювғичи хотин ҳайрон бўлиб, Онорэга қараб қолди. У ҳали ҳеч қачон ўлимни баҳолашиб кўрмаган эди, гарчи кутмаган ердан чиқиб қолиши мумкин бўлган фойдага қизиқса ҳам, иккиланди: бу мени алдамоқчи деб тўсатдан шубҳага тушди.

— Онангни ўз кўзим билан кўрмагунча бир нарса дея олмайман, — деди кампир.

— Қани, юр бўлмаса, бориб кўр.

Кампир қўлини артди ва шошганча унинг орқасидан кетди.

Улар жимгина боришарди, кампир шошиб бедана юриш қилиб борар, Онорэ бўлса, узун оёқларини шундай кўтариб ташардики, ҳадеб ариқдан ҳатлаётганга ўхшарди.

Ўтлоқларда ётган сигирлар, иссиқдан мадори қуриб, эринибгина бош кўтаришар ва ўтиб бораётган иккита одамга қараб гўё барра ўт сўраётгандай аста маъраб қўйишарди.

Уйга яқинлашганларида Онорэ Бонтан тўнғиллаб:

— Эҳтимол ҳали ўзиёқ дўмбалоқ ошиб қолгандир...— деди.

Унинг товушида, кошки шундай бўлса эди, деган ғайришуурий истак борлиги сезиларди.

Лекин кампир ҳали ўлмаган, ҳали ҳам кўкка қараб ётарди, унинг озгин, тугун-тугун бўлиб кетган, худди денгиз қисқичбақасини эслатадиган, бод касалидан тиришиб қолган, юз йиллаб меҳнат қилган сап-сарик қўллари тўқ пушти ранг кўрпа устида ётарди.

Рапе эна тўшакка яқин борди, ўсал ётган касалга ишонмагандай назар билан қаради, томирини ушлади, кўкрагига қўлини қўйиб кўрди, нафас олишига қаради, гапиртириб кўрди; сўнг анчагача ўйлаб турди. Ниҳоят эшикка чиқди.

Унинг кетидан Онорэ ҳам чиқди. Рапе эна кампирни эрталабгача етмаслигига шубҳа қилмас эди. Йигит ундан:

— Хўш, қалай? — деб сўради.

— Нима бўларди? Икки кунга бориши турган гап, балки уч кунга ҳам борар. Ҳаммасига олти франк берасан,— деди ювғичи хотин.

Онорэнинг жони чиқиб:

— Олти франк? Олти франк-а? Эсингни едингми, айтдим-ку, ҳаммаси бўлиб беш ё олти соатлик умри қолди деб. Ҳеч ҳам ундан ошмайди! — деди.

Улар жони борица савдолашиб узоқ тортишди.

Лекин ювғичи қайтиб кетмоқчи бўлгани, вақт ҳам ўтиб бораётгани, далада ётган дон-дун ўз-ўзидан келиб қолмаслигини билган Оноре, ниҳоят:

— Ҳа, хўп. Майли, ҳаммасига олти франк бўлақолсин, лекин ўлиги чиқарилгунча турасан, борбараками? — деди.

— Борбарака, олти франк.

Онорэ экинларни пиширадиган қизгин қуёш остида ётган экин бошига қараб катта-катта қадам ташлаганича кетди.

Ювғичи хотин уйга қайтиб кирди. У ишини олакелган эди. У ўлик ё жони узилай деб турганлар тепасида

ўтирганида ҳам тинмасдан ўзининг ё уни ёллаган онланинг ишини қилиб ўтирарди.

Бу ҳам, албатта, қўшимча даромад эди-да.

— Бонтан она, имон келтирганмисиз? — деб сўради Рапе тўсатдан.

Деҳқон хотин бош чайқади.

Шундан кейин кўп художўй Рапе эна бош ирғаб ўрнидан турди.

— Эй, худо, шунақа ҳам бўладими? Мен ҳозир бориб Кюре жанобларини айтиб келаман, — деди ва югурганича бутхонага қараб кетди. У шундай жадаллаб борардики, майдончада ўйнаб юрган болалар бир бало бўлганга ўхшайди деб ўйлашди.

Оқ чопонини эгнига илиб Кюре дарров йўлга тушди; олдинда кичкина ходим Тангрини олиб бораётганларини иссиқда жимжит турган далаларга маълум қилиб, қўнғироқ чалиб борарди. Узоқлардаги ишлаб турган одамлар соябони кенг шляпаларини қўлига олиб, оқ кийимли Кюре то бирон ферма муюлишидан қайрилиб, кўздан ғойиб бўлгунча типпа-тик туришарди. Боғ бойлаётган аёллар шошиб чўқинишар, қора товуқлар қўрқиб, лапанглаб, девор тагидан югуришар ва бирдан-бир кўниккан тешикка ўзларини уриб, ғойиб бўлишарди. Утлоқдаги тойчоқ оқ кийимни кўриб, тўсатдан чилвирини узишга уриниб, типирчилаб, депсина бошлади. Қизил чопонли кичкина ходим тез-тез одимлаб, тўрт бурчакли қалпоқ кийган Кюре бошини бир томонга қийшайтириб оят ўқиб, уларнинг орқасида Рапе эна худди муккасидан кетадигандай икки қўлини бутхонадаги сингари қовуштирганча боришарди.

Онорэ узоқдан уларнинг ўтиб бораётганини кўриб бир ишчидан:

— Кюре қаерга кетаётган экан? — деб сўради.

Унга қараганда зийракроқ ишчи:

— Парвардигори оламини сенинг онанга олиб кетаётган бўлсалар керак! — деб жавоб берди.

Онорэ ҳайрон ҳам бўлмади.

— Шундай бўлса керак! Рост ўшанга кетяпти, — деди ва яна ишини қилаверди.

Кампир Бонтан калима ўгирди. Кюре уни гуноҳдан поклаб қўйди, муқаддас винодан ичирди. Кюре кетди. Иккала хотин дим уйда ёлғиз қолишди.

Шундан кейин Рапе бу кампир билан яна қанча вақт овора бўлмоқ кераклигини билиш ниятида ўсал ётган кампирга тикила бошлади.

Кеч кириб борарди, деразадан ғириллаб соф ҳаво кириб иккита тўғнағич билан деворга қадаб қўйилган арзон суратни силкитарди; бир вақтлари оқ бўлиб, энди сарғайиб, пашшалар ўтириб кетган дарпардалар худди дунёдан ўтаётган кампирнинг руҳидек, узилиб учиб кетадигандай юлқинарди.

Кампир бўлса, кўзларини кўкка қадаб шунча яқин бўлса ҳам кела қолмаётган ажалини бепарволик билан кутиб ётар, унинг нотекис нафаси кўкрагидан сиқилиб, ғижиллаб чиқарди. Ҳозир мана шу нафас тўхтайди-ю, дунёдаги хотинлардан биттаси камаяди, унга мутлақо ҳеч ким ачинмайди.

Қоронғи тушмоқда. Онорэ келди. У каравотга яқин келиб қараса, онаси ҳали ҳам тирик.

— Ҳа, қалай? — деди, илгарилар онаси бетоб бўлганда шундай деб сўрарди; сўнг Рапега жавоб бериб юбораркан:

— Эртага соат бешда-я, менга қара, яна мени ишдан қўйма! — деди.

— Албатта, эртага бешда, — деди Рапе.

Кампир дарҳақиқат тонг отар-отмас етиб келди.

Онорэ далага чиқиб кетишдан олдин ўзи пиширган шўрвани ичди.

— Қалай, онанг оламдан ўтдимиз? — деди ювғичи.

Онорэ тегишиб кўзини қисди:

— Йўқ-а, бугун бир оз дурустга ўхшайди, — деди.

Онорэ тез чиқиб кетди.

Эўр ташвишга қолган Рапе эна ўсал ётган кампирга яқинроқ борди. Кампир аввалгича: бепарво, зўрға нафас олар, кўзлари ҳам аввалгича очиқ, тиришиб қолган қўллари ҳам ўшандоқ кўрпа устида ётарди.

Ювғичи хотин бу аҳвол икки, тўрт, саккиз кунга ҳам чўзилиши мумкинлигини англади; унинг қурумсоқ юрагини даҳшатли ғам босди ва уни алдаган тулки Онорэга, сира ўлгиси келмай ётган кекса шум кампирга нисбатан ғоят алами келиб, жаҳли чиқди.

Шундай бўлса ҳам у қўлига ишини олиб, кампирнинг бужмайган юзига тикилганича кута бошлади.

Онорэ тушлик егани уйига келди; у, афтидан, жуда мамнун, ҳатто Рапедан кулаётгандай кўринарди; сўнг яна далага чиқиб кетди. Йигим-терим чоғи унинг ишлари жуда жойида бўлди.

Рапе яна бошини қаёққа уришини билмас; унинг хаёлида ҳар бир ўтаётган дақиқа — кампир ўғирлаётган вақт, кампир ўғирлаётган пулдай туюларди. Ҳадеса бу ўлакса ҳайвонни, эшакни, ўжар алвасти кампирни ҳалқу-

мидан хиппа бўғгиси, уни — Рапени вақт ва пул йўқотишга мажбур қилаётган билинар-билинемас кучсиз нафасни тўхтатиб қўя қолгиси келарди.

Лекин бундай қилиш хатарли деб ўйларди; бошқача иш эсига келди ва сурилиб каравотга яқинроқ ўтирди.

— Ҳали кўзингга алвасти кўрингани йўқми? — деди ювғичи хотин.

Кампир Бонтон пичирлаб:

— Йўқ,— деди.

Шунда ювғичи хотин ўлай деяётган кампирнинг заифланган руҳини чўчитиш учун ваҳимали воқеаларни гапира бошлади; ўлим олдидан кишининг кўзига албатта алвасти кўринади деб кампирни ишонтирди. У қўлида супурги билан, бошига қозонга ўхшаган нарса кийиб, бақириб-ҳайқириб келади деди; сўнг шу йил ўзининг олдида Жозиф Лаузелга, Эвлал Ратьега, Софи Панданга, Серафима Гропьяларга алвасти кўринганини айтиб берди.

Бу гаплар ниҳоят кампирни ҳаяжонга солди. У қимирлар, қўллари ҳаракатланар, қайрилиб уйнинг қоронғи бурчагига қарашга уринарди.

Бирдан Рапе йўқ бўлиб қолди. У шкафдан чойшабни олди ва унга ўралди, бошига қозон кийди, унинг учта қайрилган оёғи учта шохга ўхшаб қолди; ўнг қўлига катта супурги, сўл қўлига челак олди ва тарақ-туруқ кўтариш учун челакни шифтга отди.

Челак тарақлаб ерга тушди. Шундан сўнг Рапе столга чиқиб каравотнинг поясидаги пардани кўтариб қўйди-да, ўсал ётган кампирнинг кўзига кўринди. Шу топда у энгагигача тушириб олган қозон тагидаги товушининг борича қичқирар ва чодир хаёлдаги шайтон сингари, жони узилай деб зўрга нафас олаётган кампирга ҳамла қиларди.

Шошиб қолган ва эсидан адашган Бонтан она тўшакдан туриб қочмоқчи бўлди ва аранг ўрнидан қўзғалди. У ҳатто кўкрагини ҳам кўтара олди, лекин оқ деганича муккасидан йиқилди, дунёдан ўтди.

Рапе эна бўлса, шошмасдан, ҳамма нарсани жой-жойига: супургини бурчакка шкаф орқасига, чойшабни шкафга, қозонни печ устига, челакни токчага, стулни девор ёнига саранжомлаб қўйди; сўнг ўрганиб кетган ҳаракатлар билан ўликнинг катта очилиб қолган кўзларини юмди: каравотга ликопча қўйди, унга муқаддас сувдан қўйиб, жавон тепасида турган букс шохини солиб қўйди, чўкка тушиб олиб, ҳунари орқасида ёд бўлиб кетган, ўликка бағишланадиган дуоларни пичирлаб ўқий бошлади.

Кечқурун Онорэ келганда уни ҳамон дуо ўқиб ўтирган ҳолда кўрди ва ўша заҳоти ҳисоб-китоб қила бошлади, ҳар қалай ювғичи кампир йигирма су ортиқча оладиган бўлипти, негаким, бу ерда уч куну бир кечани ўтказди. Демак, беш франклик хизмат қилди. Пул олишга келганда у олти франк олди.

РОЗАЛИ ПРЮДАН

Ҳақиқатда ҳам бу иш ҳаммага қоронғи эди. Суд ҳайъати, суд раиси, ҳатто прокурорнинг ўзи ҳам жон-жаҳди билан уринишига қарамай, ишнинг тагига етиб бўлмади.

Манталик Варамбо жанобларининг Розали Прюдан деган оқсоч қизи иккиқатлигини хўжайинларидан яширган, кечаси ҳеч кимга билдирмасдан ўз ҳужрасида туққану болани ўлдириб, боққа кўмиб қўйган.

Агар ҳеч ақлга сиғмайдиган ажиб бир ҳолат бўлмаганда-ку бу барча оқсоч қизлар қилиб юрган оддий бир воқеадек бўлиб қоларди. Тинчиш чоғида Прюданнинг ҳужрасидан унинг ўз қўли билан болага атаб тикиб, тайёрлаб қўйилган анча нарсалар чиққан: бу нарсаларни у уч ой давомида кечалари бичиб-тикиб юрган. Шу нарсаларни кечалари тикиш учун топган-тутганига шам олиб юрганлигига боққол гувоҳлик берди. Бундан ташқари, суднинг аниқлашига кўра, Розали ўша ерли доя хотинга бориб маслаҳат сўраган. Доя хотин унга борди-ю бирдан тўлғоқ тутиб қолиб, бировни ёрдамга чақиришга фурсат бўлмай қолса нима қилишни яхшилаб тушунтириб берган. Яна ўша хотин унга Пуассидан бир уй ҳам топиб берган, негаки, Варамболар ҳаромдан парҳез қилишларини ва бу ишни билиб қолишса уни ҳайдаб юборишларини Розали яхши билар экан.

Қишлоқнинг обрўли кишиларидан бўлган эр-хотин Варамболар бир расво хотин уйларини бадном қилишга журъат этганига фиғонлари чиқиб, залда ўтиришарди. Улар қизни суд қилиб ўтирмасданоқ, ўша оннинг ўзида гильотинга юборишга шунчалик шошишардики, энг кичик далил ҳам уларнинг оғизларидан ҳукмга ўхшаб чиқарди.

Суд қилинаётган хотин чиройли, барваста, ўз табақасидан бўлган хотинларга қараганда хийлагина шаҳар акси урган, қуйи нормандиялик бўлиб, кўзларидан ёш тўкканича жим ўтирарди.

Кўпчиликнинг фикрича, бу ваҳшиёна ишни у жаҳл устида қилган, негаки, унинг ҳамма иши тўнғич боласини ўстириш умидида эканлигини кўрсатиб турарди.

Суд раиси қизни иқроор қилдириш учун яна уни гапиртиришга уриниб кўрди ва ниҳоят, қизга бу ерга йиғилишдан мурод уни ўлимга ҳукм қилиш эмас, аксинча, унга бериладиган жазони енгиллаштириш эканлигини мулойимлик билан англатди.

Шундан сўнг қиз бир оз журъат пайдо қилди.

Унинг сўзлашга майл пайдо қилганини пайқагач, суд раиси:

— Хўш, қани, энди айтиб беринг-чи, боланинг отаси ким? — деди.

Қиз ҳаммадан ҳам шуни жони-дили билан яширмоқда эди.

Қиз ҳозиргина оғизларини кўпиртириб, унинг ҳақида сўзлаб бўлган хўжайинларига тикилганича:

— Жозеф жаноблари, у Варамбо жанобларининг жияни бўлади, — деди.

Кутмаганда бундай гапни эшитган эр-хотин ирғиб тушишди ва бараварига:

— Ёлғон! Алдаяпти, расво! — дейишди.

Суд раиси уларни жим ўтиришга мажбур қилди, яна айбдорга қараб:

— Марҳамат, давом этаверинг, бор ҳақиқатни судга айтиб беринг, — деди.

Мана энди у сўзлаб, ўзининг биров олдида очилмаган, ғамга тўлиб озор чеккан кўнглини бўшатар, ўзининг бор дарди, ҳасратини яширмасдан, назарига беомон душмандай кўринган одамлар, бераҳм судьялар олдига тўкмоқда эди.

— Ҳа, шундай, Жозеф Варамбо жаноблари, у киши ўтган йил бизникига отпусकाга келган эдилар.

— Жозеф Варамбо жаноблари нима иш қиладилар?

— У киши, афандим, артиллерияда унтер-офицер. Ёзда бизникида икки ой меҳмон бўлиб кетдилар. У киши менга кўз тикиб юрганида, афандим, бунақа иш кўнглимда ҳам йўқ эди. Худонинг берган куни хушомад қилади, алдайди, афандим; бўшлиқ қилдим. Айниқса чиройлисан, ёқимтойсан, менга жуда ёқасан, деяверганидан кейин ўзимни тутолмадим. Менга бўлса, энди яшириб нима қилай, у жуда ҳам маъқул бўлган эди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, унга қарамай бўлармиди. Ахир ёлғизман, етимман, сўққа бошим, афандим. Ёруғ дунёда ҳеч кимим, на икки оғиз сўзлашадиган, на ҳасратимни айтадиган одамим бор. На ота-онам, на опа-синглим, на ака-укам — ҳеч кимим йўқ. У мен билан биринчи гапиршигандаёқ, худди кўпдан кўришмаган акам келгандай бўлди. Шундай қилиб, бир куни кечқурун дарёнинг бўйига чиқ, ўша

ерда, ҳеч ким халал бермайдиган жойда сўзлашиб ўтирамиз деди... Бордим... Ундан кейин билмайман, ўзим ҳам билмайман... Қучоқлади, унамадим... йўқ... ишонасизми, ахир бўлмади. Ҳаво шунақа яхшимиди, ўз-ўзидан одамнинг ўпкаси тўлиб кетарди, унинг устига ой... ахир бўлмади, рост, ахир бўлмади. Билганини қилди. Уч ҳафтагача, то кетгунича шу аҳвол бўлди. Мен у билан дунёнинг нариги бурчагига деса ҳам кетаверардим... Кетиб қолди. Ҳомиладор бўлиб қолибман, бир ойдан кейингина билдим...

Қиз ўзини тутолмай шундай аччиқ-аччиқ йиғлаб юбордики, то ўзини тутиб олгунича кутиб туришга тўғри келди.

Кейин суд раиси меҳробда турган руҳонийдек:

— Хўш, хўш, ундан кейин,— деди.

Қиз давом қилди:

— Ҳомиладор бўлиб қолганимни билишим биланок, доя хотин Буден хонимнинг олдига бордим. Ана, сўранг, ўзи ҳам шу ерда ўтирипти. Унга ҳаммасини айтиб бердим ва агар доясиз туғишга тўғри келса нима қилишим кераклигини сўрадим. Ундан кейин боланинг нарсаларини тикишга тушдим. Ҳар кун ярим кечадан оғунча иш тикадиган бўлдим. Ўзимга уй ҳам топиб қўйдим, ахир, хўжайинларимнинг ҳайдаб чиқаришларини билардим-да. Фақат шу, бир амаллаб охири кунгача шу жойда туриш ва кўпроқ пул йиғишнинг пайига тушдим. Ахир, ҳеч нарсам йўқ, бола боқишга пул керак.

— Демак, ўлдирмоқчи эмас экансиз-да?

— Вой, афандим, нимасини айтай! Худо ҳақи ўлдирмоқчи эмас эдим.

— Нега бўлмаса ўлдирдингиз?

— Бу шундай бўлди. Кутганимдан олдинроқ тўлғоқ тутиб қолди. Ошхонада идиш-товоқ ювиб бўлаёзганимда дард тутиб қолди. Хўжайинларим ухлаб қолишган эди. Панжарани ушлаб зўрға ҳужрамга чиқдим узимни ерга ташладим, кўрпа-тўшакларимга бир нарса тегмасин деб шундоқ қуруқ ерга ётақолдим. Қанча вақт қийналганимни билмайман! Бир соатми, икки соатми, балки уч соатга ҳам чўзилгандир, оғриқнинг зўридан ҳеч нарсани билмай қолдим. Сўнг кучим борича бир кучанган эдим, бола ерга тушди. Уф, ростини айтсам, шундай севиниб кетдим. Ердан олиб, Буден хоним айтган ишларнинг ҳаммасини қилдим. Биронтаси эсимдан чиққани йўқ. Энди тўшакка ётқизишим билан яна оғриқ бошланди, шунақангги оғридики, дунё кўзимга қоп-қоронғи бўлди! Сизлар ҳам шуни бир кўрсаларинг эди, бир умр болани орзу қилмас

эдиларинг! Олдин чўккалаб қолдим, кейин муккам билан ерга тушдим; яна тўлғоқ бошланди. Яна бир соатми, икки соатми, ёнимда биронта одам йўқ. Иккинчиси тутилса бўладими. Иккинчи бола-я... буни қаранг, иккита-я... рост... рост... иккита... Уни ҳам худди биринчисига ўхшатиб ердан олдим, аввалгисининг ёнига ётқизиб қўйдим... Шунақа ҳам бўладими, ўзингиз айтинг! Эгизак-а! Ойнига йигирма франккина олсам. Қандоқ қилай, ўзингиз ўйланг! Битта бўлса ҳам гўрга эди... ўзим емасам ҳам... иккитасини! Бошим қотиб қолди... Нима қилсам бўларди, айтинг-чи? Биттасини олиб қолиб... шундай қилсам бўлармиди? Қаёқдан биламан! Ҳа, энди ўлган эканман дедим... Жон аччиғида устларига ёстиқ ташладим... иккаласини боқа олмаганимдан кейин... Унинг устига ўзимни ташладим: тонг отгунча йиғлаб, ағнаб чиқдим. Бу орада, албатта, иккаласи ҳам ёстиқ тагида димиқиб ўлиб қолди. Шундан кейин иккаласининг ўлигини олиб боққа тушиб, боғбоннинг курагини топдим ва икки жойга зўрга иккита гўр қазидим. Яна оналари тўғрисида сўзлашмасин, деб иккаласини икки жойга кўмиб қўйдим. Ким билади, дунёни кўрмай кетган болалар онаси ҳақида сўзлашадими, йўқми. Ундан кейин уйимга қайтиб келдим, ётдим. Шундай ёмон бўлдимки, ўриндан туриб бўлмади. Доктор чақиришди, у кўриши биланоқ ҳаммасини билди... Мана, судья жаноблари, ҳақ гап шу. Нима қилсангиз қилинг, мен ҳаммасига тайёрман.

Судьялардан баъзилари кўзига келаётган ёшни қайтариш учун ҳадеб бурун қоқишар, залдаги хотинлар ҳўнграб йиғлашарди.

— Иккинчисини қаерга кўмгансиз! — деди суд раиси.

— Сиздаги қайсиниси? — деб сўради қиз.

— Ҳа, ўша, ўтнинг тагидагиси.

— Ҳа, бўлмаса униси қудуқнинг ёнгинасида, қулупнайнинг тагида.

Шунда қизнинг кўкрагидан йиғи аралаш, юракни тилка-тилка қиладиган ингроқ отилиб чиқди.

Суд Прюданни оқлади.